

ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์

ฉบับ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม ทัศน) เรียบเรียง

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณ

ณ เมรุวัดแจ้ง จังหวัดอุบลราชธานี

วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๗

959.3
028777
ผ.8

ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์

ฉบับ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม กเนจร) เรียบเรียง

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณ

ณ เมรุวัดแจ้ง จังหวัดอุบลราชธานี

วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๗

เลขหมู่หนังสือ ๕๕๕.๓

ISBN 974-7922-53-3

พิมพ์ครั้งแรก ๕๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๒๗

ในงานฌาปนกิจศพ นายวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณ

ณ เมรุวัดแจ้ง จังหวัดอุบลราชธานี

สมุดการค้าระหว่างประเทศ

แบบที่ ๑ (ตามท นร.๕.๕.๒) รหัสการค้าระหว่างประเทศ

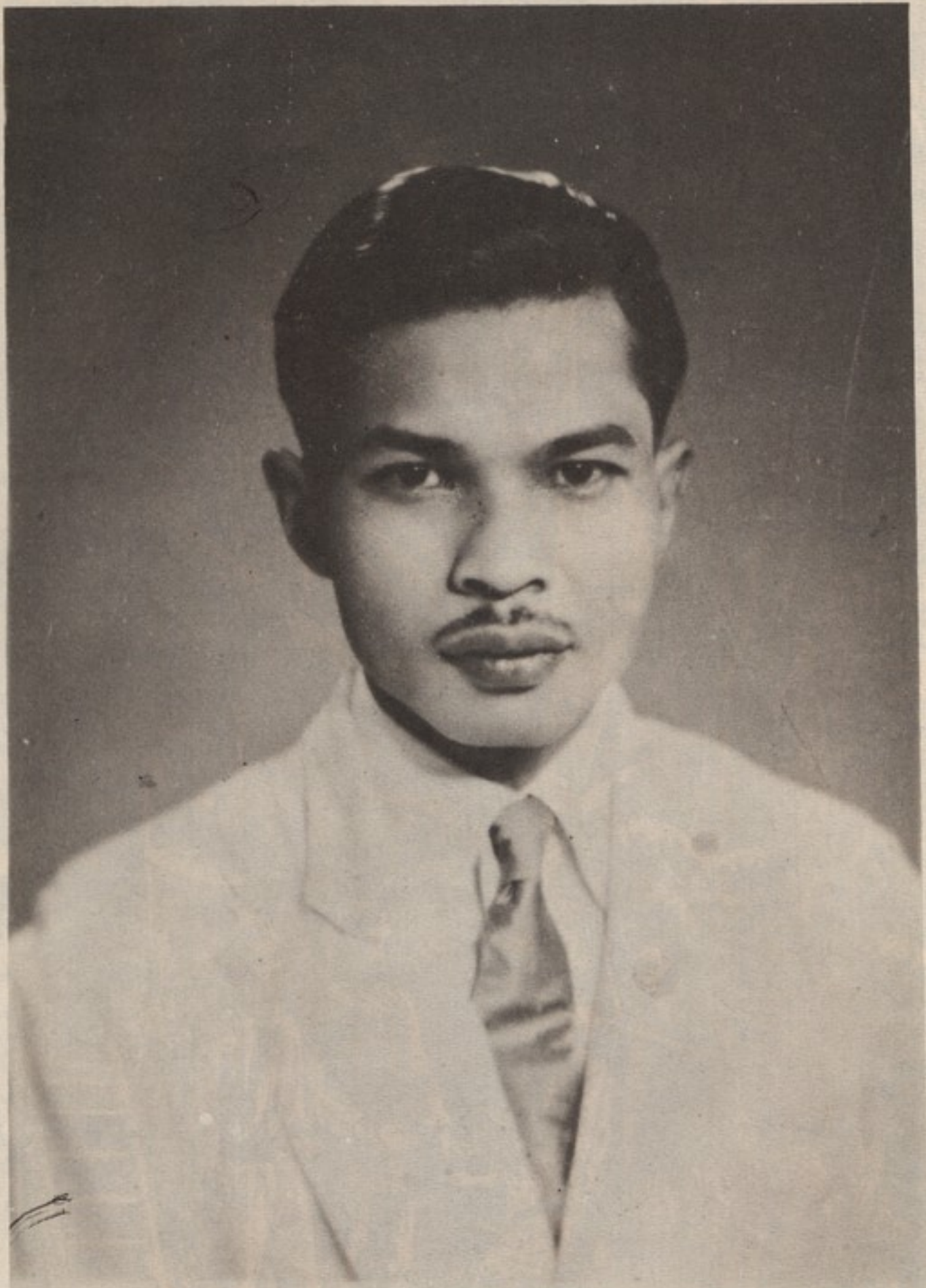

เลขที่ ๗๗
๗

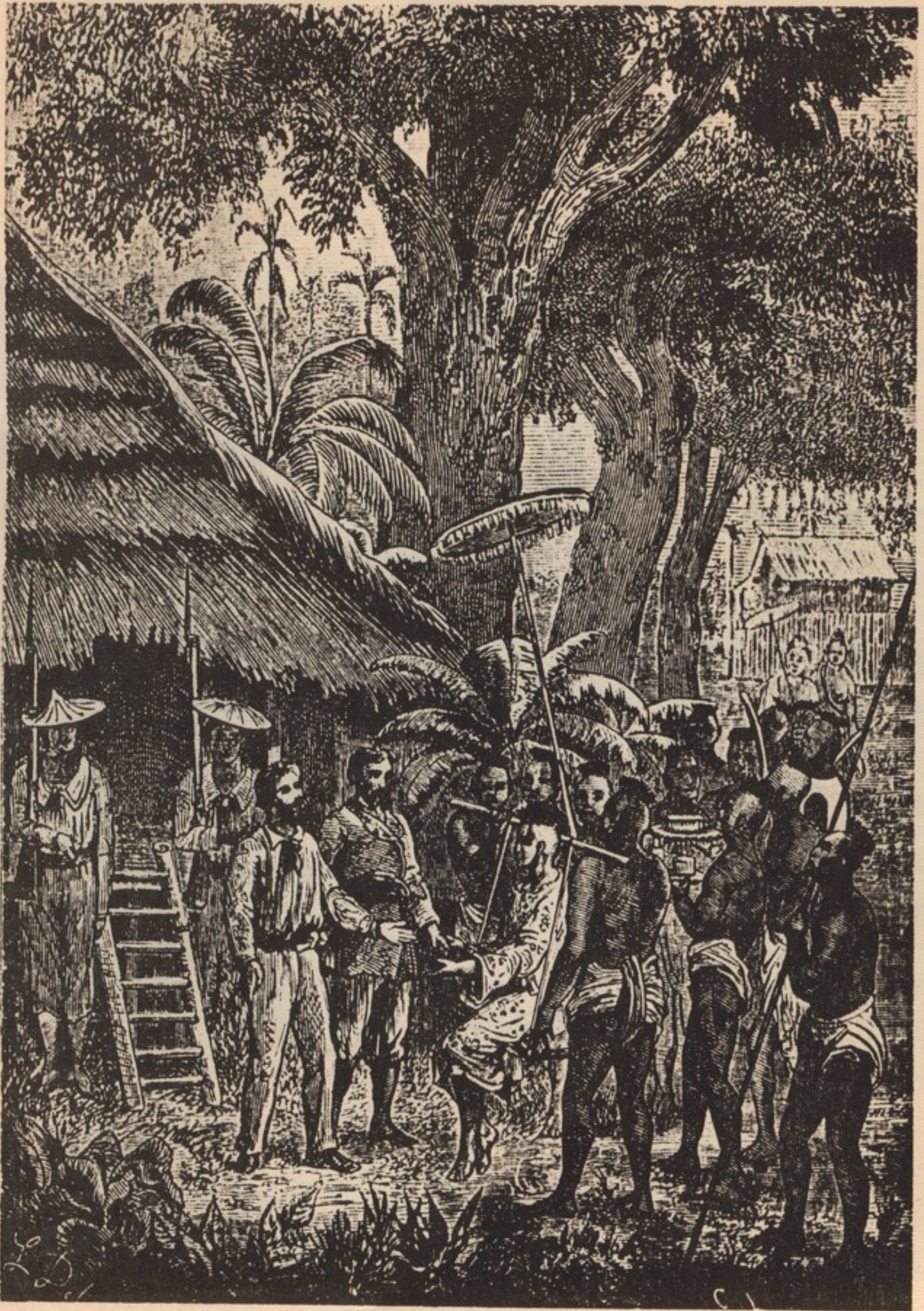
เลขที่ ๑๕๙.๒
๑๒๕๗๗
๑.๑

เลขที่ ๕๒๗๕๑๕๗๐๐๖๗ รหัสการค้า ๑๑๑๑๑๑๑๑
๑/๗๔ ๑๐๔๙๑๒๓

กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ
กระทรวงพาณิชย์
๒๕๕๓.๑.๒๕
เลขที่การค้าระหว่างประเทศ

นายวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณ
ชาติะ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕
มรณะ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๖

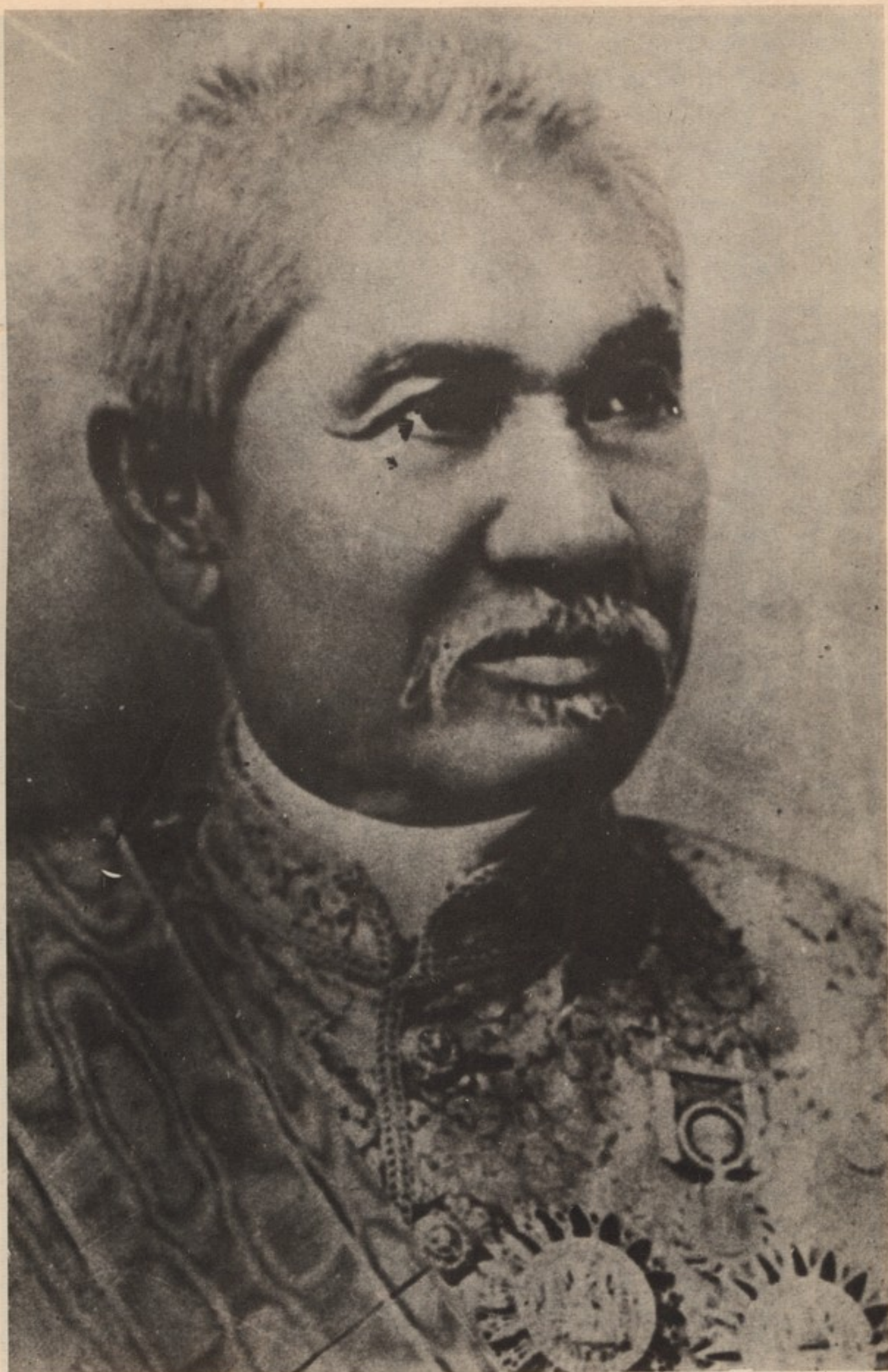

ประชุมเจ้าประเทศราช ในโอกาสสมโภชกรุงเทพฯ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๓๙)

จากซ้ายไปขวา...แถวหน้า... เจ้าหลวงเมืองน่าน... สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท...
 เจ้ายุติธรรมธร (คำสีก) เจ้านครจำปาศักดิ์... พระยาราชสุภาวดี (เอกราช)
 ...แถวหลัง... เจ้าหลวงเมืองแพร่... เจ้าหลวงนครลำปาง... เจ้าเมืองไทรบุรี (เดชา, มะลาญ)
 เจ้าหลวงนครเชียงใหม่... พระยามหาอำมาตย์ (เส็ง)... เจ้าหลวงนครลำพูน

เจ้ายุติธรรมธร (คำสีก)

เจ้านครจำปาศักดิ์ (พ.ศ. ๒๔๖๖-๒๔๘๕)

เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก)
เจ้านครจำปาศักดิ์ (พ.ศ. ๒๔๐๖-๒๔๔๕)

เจ้าราชดำนัย (หยุย)
เจ้านครจำปาศักดิ์ ในปกครองของฝรั่งเศส

ลำดับราชวงศ์

(ฉบับร่างของ)

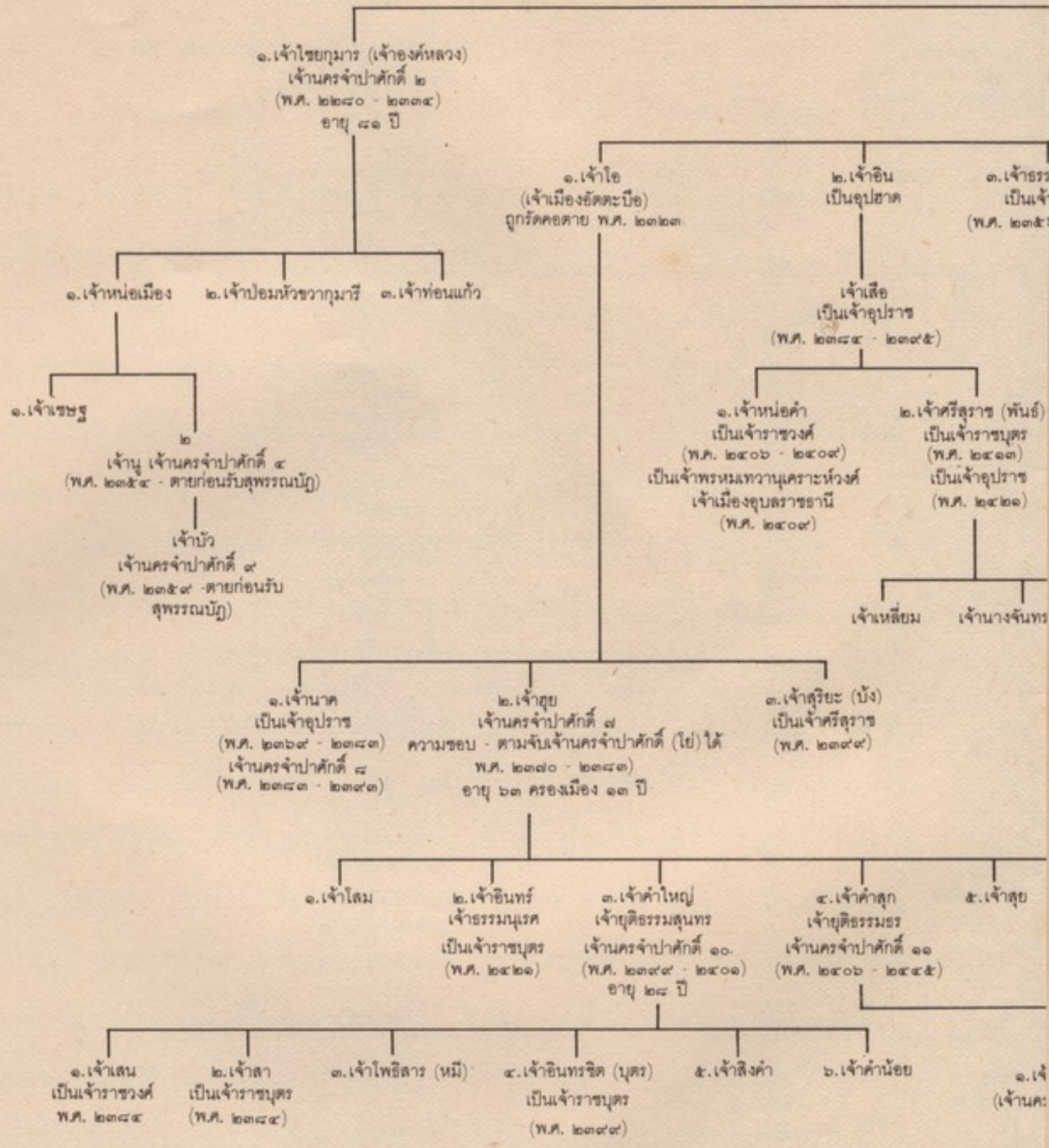
เจ้าหน่อ

(ว่าเป็นโอรสพระเจ้

เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธ

พ.ศ. ๒๒๕๖

(อายุ ๘

๑. เสด็จ... (ผู้ตรวจ
แห่งพระรา
อดีตนาย
๒. เจ้า... (ผู้
๓. เจ้า... (กริยา
เคยเป็นรัฐ

ณ จำปาศักดิ์

นทิลปภาว)

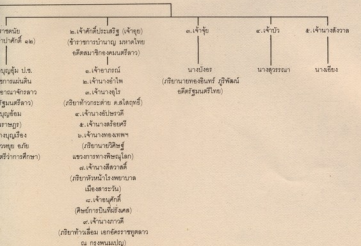
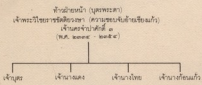
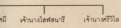
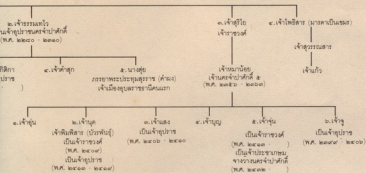
พัควิชัย

รุงทวิสัตตนาคนนท)

นุร เจ้านครจำปาศักดิ์ ๑

๑๒๑๑๐

๑))

คำนำ

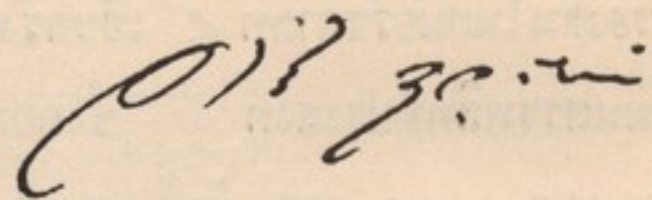
ในงานฉาบนิภกิจศพ นายวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณ อดีตอาจารย์แผนกวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ เมรุวัดแจ้ง จังหวัดอุบลราชธานี กำหนดงานวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๗ นางศคราญศักดิ์ สันหมักดี ผู้เป็นพี่สาว ได้มาติดต่อกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร แจ้งว่ามีความประสงค์จะขอพิมพ์หนังสือเรื่องตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) เรียบเรียง เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรพิจารณาแล้วยินยอมอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์

ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์นี้ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) ได้เรียบเรียงขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งเป็นเลขานุการมณฑล ตามเสด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ซึ่งออกไปรับตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์มณฑลลาวกาว ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๓ พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงมีรับสั่งให้หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเป็นแม่กองเรียกเอาสารตรา สมุดข่อย หรือเอกสารสำคัญเก่าแก่ตลอดจนสัญญาบัตรของเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตร เท่าที่มีตามบรรดาหัวเมืองใหญ่ทั้งปวง มารวบรวมไว้เป็นหลักฐาน เพื่อใช้ประโยชน์ทางราชการและพงศาวดาร ด้วยเหตุที่หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเป็นผู้มีความรักวิชาความรู้ จึงใช้เวลาว่างราชการศึกษาเอกสารเก่า ๆ เหล่านั้น จนทราบเรื่องราว แล้วเรียบเรียงเป็นพงศาวดารขึ้น เรียกพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาน เรื่องหนึ่ง กับตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์เรื่องหนึ่ง สำหรับเรื่องตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์นี้ หม่อมอมรวงศ์วิจิตรได้เรียบเรียงจากเอกสารชั้นต้นของทางราชการ จึงเป็นเอกสารที่ให้ความกระจ่างเกี่ยวกับตำนานเมือง และลำดับราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์อย่างดียิ่ง แต่ต้นฉบับที่เรียบเรียงไว้สิ้นความเพียงเจ้ายุทธิธรรมธร (คำสุก) ได้เป็นเจ้าเมืองใน พ.ศ. ๒๔๐๗ เพราะหลังจากนั้นได้มีการเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครองหัวเมืองประเทศราช เรื่องที่เกี่ยวกับเมืองนครจำปาศักดิ์จึงมาปรากฏแทรกอยู่ในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาน

เมืองนครจำปาศักดิ์ยังเป็นของไทยตลอดมาจนตกเป็นของฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๔๖ และเพื่อให้ผู้สนใจเรื่องราวติดตามเรื่องได้โดยตลอด ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ กรมศิลปากรจึง

มอบให้นางทิพวัน บุญวิระ นักอักษรศาสตร์ ๖ งานวรรณคดี กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
ตรวจสอบชำระทำเชิงอรรถ ตรวจสอบและเทียบพุทธศักราช และเพิ่มเติมท้ายเรื่องเป็นต้น-
ฉบับใหม่ให้ได้เรื่องราวติดต่อกัน ทั้งนี้ได้พิมพ์ลำดับราชวงศ์ ณ จำปาศักดิ์ และประวัติ
นายวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณ ผู้วายชนม์ไว้ต่อท้ายคำนำนี้ด้วย

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งเจ้าภาพ ได้จัดบำ-
เพ็ญอุทิศแก่ผู้วายชนม์ และได้พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นกุศลวิทยาทาน ขออำนาจกุศล
ทั้งปวงจงเป็นพลวบ้จ้าย ถลบันกาลให้นายวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณผู้วายชนม์ ประสบแต่
อิฏฐคุณเมตตผลในสุคติสัมปรายภพ สมดังมโนปณิธานของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

(คุณหญิงอารี กุลทัณฑ์)

อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร

๙ กันยายน ๒๕๒๖

ประวัติ

คุณวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณ เป็นบุตรคนที่สองของรองอำมาตย์โทขุน อักษรการวิจิตร (แห สาระโสภณ) อดีตศึกษาราชการจังหวัดศรีสะเกษกับนางอักษรการวิจิตร (โสพนารวี ณ จำปาศักดิ์ สาระโสภณ) เกิดเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๕ ที่บ้าน สี่แยกยุทธภัณฑ์ ตำบลในเมือง จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นบ้านของหม่อมแจ่ม ณ จำปาศักดิ์ ผู้เป็นยาย

คุณวิจิตรศักดิ์ได้ศึกษาเล่าเรียนชั้นอุดมศึกษาในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แผนกวิทยาศาสตร์ เมื่อได้รับปริญญาตรีแล้วเข้ารับราชการเป็นอาจารย์สอนในแผนกวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ต่อมาได้รับทุนไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอินเดียและเมื่อกลับจาก อินเดียแล้ว ทำการสอน ณ ที่เดิมอีกประมาณ ๑๐ ปี จึงลาออกจากราชการ ได้ไปทำงานในหน่วยงาน USIS และ USOM ประจำประเทศลาว และหลังจากนั้นได้กลับมาทำงานเป็นผู้ช่วยที่ปรึกษาของ ร.พ.ช.

การทำราชการและงานส่วนตัวตลอด ๓๐ ปี ทำให้คุณวิจิตรศักดิ์ปรารถนาจะใช้ชีวิตบั้นปลายโดยสงบ จึงลาเพศฆราวาสบวชเป็นพระภิกษุ ใน พ.ศ. ๒๕๑๘ จำพรรษาอยู่ที่วัดมงคลวราราม ตำบลสาकु อำเภอถลาง จังหวัดภูเก็ต และในคราวที่เดินทางมาเยี่ยมโยมมารดาที่ญาติพี่น้องที่จังหวัดอุบลราชธานี มีอาการอาพาธได้เข้าพักรักษาตัวในโรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ได้ถึงแก่กรรมภาพที่โรงพยาบาลในวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๖ เวลา ๒๔.๐๕ น.

คุณวิจิตรศักดิ์มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ๗ คน คือ

๑. นางศราราศักดิ์ (สาระโสภณ)	สัณหภักดี
๒. นายวิจิตรศักดิ์	สาระโสภณ
๓. นายแพทย์แชประสานศักดิ์	สาระโสภณ
๔. แพทย์หญิงพนอศักดิ์ (สาระโสภณ)	กongsกาญจน์
๕. นายตระการศักดิ์	สาระโสภณ

๖. นางประทุมศักดิ์

สาระโสภณ

๗. นายไชยะสมศักดิ์

สาระโสภณ

คุณวิจิตรศักดิ์ สาระโสภณ ได้ทำการสมรสกับนางสาวเอ๋อม เอมรัชต์ บุตรีขุน
เอมรัชตกิจและนางเอมรัชตกิจ (ละออ) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ ที่จังหวัดพระนคร มีบุตรธิดา
รวม ๔ คน คือ

- ๑. นายระวี สาระโสภณ
- ๒. นางสาววิวรรณ สาระโสภณ
- ๓. นายระจิต สาระโสภณ
- ๔. นางสาวระพีพรรณ สาระโสภณ

ศักดิ์ขันธ์ (สภานิติบัญญัติ) ศักดิ์ขันธ์
 สภานิติบัญญัติ (สภานิติบัญญัติ) ศักดิ์ขันธ์
 สภานิติบัญญัติ (สภานิติบัญญัติ) ศักดิ์ขันธ์
 สภานิติบัญญัติ (สภานิติบัญญัติ) ศักดิ์ขันธ์
 สภานิติบัญญัติ (สภานิติบัญญัติ) ศักดิ์ขันธ์

ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์

ฉบับ หม่อมอมรวงศ์จิตร^(๑) (ม.ร.ว. ปฐม) เรียบเรียง

เมืองนครจำปาศักดิ์นี้ พงศาวดารมณฑลอีสานว่า พระครูโพนเสม็ดได้ตั้งขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๒๒๕๖ ปีมะเส็งเบญจศกจุลศักราช ๑๐๗๕ ต่อเนื่องมาถึงปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ได้ ๑๘๔ ปี มีเรื่องราวดังนี้

เมื่อก่อนจุลศักราช ๑๐๐๐ ปี เมืองนครจำปาศักดิ์ยังเป็นทำเลป่าดง แต่มีชาวป่าเรียกว่าข่า ส่วย กวย อยู่สืบเชื้อสายต่อมา ภายหลังลาวชาวเมืองเหนือ (มีเมืองศรีสัตนาคนหุตเป็นต้น) พากันมาตั้งนิเวศสถานอยู่มากขึ้น แล้วพร้อมกันยกหัวหน้าแห่งตนขึ้นเป็นผู้ปกครองสืบตระกูลต่อมา จนถึงผู้ครองเมืองคนหนึ่งได้สร้างเมืองขึ้นที่ริมแม่น้ำโขงฝั่งตะวันตก คือตำบลที่เรียกว่าบ้านกระต๊อบเมืองกลางเดี๋ยวนี้ ชนนานามเมืองว่า พระนครกาลจำบากนาคบุรีศรี ครั้นพิราลัยแล้วเจ้าสุทนต์ราชาผู้บุตรได้ครองเมืองต่อมาจนถึง จุลศักราช ๑๐๐๐ ปี พิราลัยไม่มีบุตร ประชุมชนจึงยกผู้มีตระกูลผู้หนึ่งนามไม่ปรากฏ ขึ้นเป็นผู้ว่าการบ้านเมืองได้ ๖ ปี ก็ถึงแก่กรรม นางแพงบุตร นางเกาหลานได้เป็นหัวหน้าอำนวยการบ้านเมืองต่อมาอีก ในจุลศักราช ๑๐๐๕ (พ.ศ. ๒๑๘๖ ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๕ พระเจ้าปราสาททอง)

(๑) หม่อมอมรวงศ์จิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) เป็นบุตรหม่อมเจ้าเมฆินทร์ในราชสกุลคเนจร พระบิดาหม่อมเจ้าเมฆินทร์ คือ พระองค์เจ้าชายคเนจร พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ หม่อมอมรวงศ์จิตรเข้ารับราชการในรัชกาลที่ ๕ เมื่อมาอยู่กระทรวงมหาดไทยได้สมัครออกรับราชการในบังคับบัญชาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน เริ่มรับราชการ ในตำแหน่งผู้ช่วยขึ้นไปจนได้เป็นปลัดมณฑล ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๐ มีราชการเกิดขึ้นทางชายแดน ซึ่งจำเป็นต้องส่งข้าราชการผู้ราชการคือออกไปพบปะกับข้าหลวงฝรั่งเศส เวลานั้นเป็นฤดูฝน ทางที่จะไปต้องไปในดงใช้ร้าย หม่อมอมรวงศ์จิตรรับอาสาออกไป ก็ไปเป็นใช้กลางทาง แต่ไม่ยอมกลับ ทำแค้นให้คนหาญออกไปราชการทั้งเป็นใช้ จนสำเร็จราชการแล้ว ขากลับมาหมดกำลังทนพิษไข้ไม่ได้สิ้นชีพในระหว่างทางที่มา ในวันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๔๕๑

สมัยกาลครั้งนั้นยังมีภิกษุรูปหนึ่งอยู่วัดโพนเสม็ดแขวงเมืองศรีสัตนาคณหุต ชาวเมืองเรียกว่าพระครูโพนเสม็ด ๆ มีญาติโยมสานุศิษย์มาก ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๐๕๐ (พ.ศ. ๒๒๓๑ ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระมหาบุรุษพระเพทราชา) ผู้ครองเมืองศรีสัตนาคณหุต-พิราลัย มีบุตรชายชื่อเจ้าองค์หล่ออายุ ๓ ปี และมารดายังมีครรภ์อยู่ พระยาเมืองแสนจึงชิงสมบัติขึ้นครองเมือง และมีความปราถนาจะใคร่ได้มารดาเจ้าองค์หล่อเป็นภรรยา นางไม่ยินดีพาบุตรหนีไปอยู่กับพระครูโพนเสม็ด ๆ จึงให้ไปอยู่ที่ตำบลภูชะง้อหอคำ ครั้นนางคลอดบุตรเป็นชาย คนทั้งหลายเรียกว่าเจ้าหน่อกษัตริย์ ฝ่ายเจ้าองค์หล่อผู้เป็นเชษฐา ครั้นเจริญวัยขึ้นคิดกุมโทษโกรธแค้นพระยาเมืองแสน จึงพาบ่าวไพร่หนีไปตั้งเกลี้ยกล่อมส้องสมผู้คนอยู่ณเมืองญวน ส่วนพระยาเมืองแสนคิดจะกำจัดพระครูโพนเสม็ด ด้วยเห็นว่าเป็นผู้มีกำลังวังชามากเกรงจะเป็นศัตรูต่อบ้านเมือง พระครูโพนเสม็ดรู้ตัวจึงพาเจ้าหน่อกษัตริย์กับมารดาพร้อมทั้งญาติโยมพรรคพวกประมาณ ๓๐๐๐ เศษ อพยพออกจากเมืองศรีสัตนาคณหุตไปถึงตำบลวังพันลำน้ำโสมสนุก จึงให้เจ้าหน่อกษัตริย์กับมารดาและสานุศิษย์ตั้งเคหะสถานอยู่ณที่นั้นบ้าง เหลือนั้นพระครูโพนเสม็ดก็พาต่อไปถึงตำบลไต ก็มีผู้นิยมยินดีนับถือและติดตามไปด้วยเป็นอันมาก จนไปถึงเขตแขวงเมืองบันทายเพ็ชร คิดว่าจะตั้งพักอยู่ณแขวงเมืองบันทายเพ็ชร ๆ ตรวจสำมะโนครัว^(๑)และจะเก็บเงินครัวละ ๘ บาท พระครูโพนเสม็ดเห็นว่ายังไม่มีประโยชน์และจะเป็นความเดือดร้อนแก่พวกญาติโยม จึงได้พากันย้อนกลับมาทางลำแม่น้ำโขง ถึงนครกาลจำบากนาคบุรีศรีก็หยุดตั้งพักอาศัยอยู่ แต่พวกศิษย์ซึ่งเป็นลาวและเขมรก็พากันแยกไปตั้งนิเวศสถานอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ กระจะปะปนกันอยู่กับพวกข่า กวย ตามภูมิลำเนาอันสมควร

ฝ่ายนางแพงนางภ่า ตั้งแต่พระครูโพนเสม็ดมาอยู่ในเมืองแล้วก็มีความนิยมนับถือ จึงพร้อมด้วยแสนท้าวพระยาลาวอาราธนาให้พระครูโพนเสม็ดบัญชาการบ้านเมือง และสั่งสอนพระพุทธศาสนา

(๑) เจ้ากรุงกัมพูชาให้พระยาพระเขมรมาตรวจสำมะโนครัวพวกพระครูโพนเสม็ด และพระยาพระเขมรจะเรียกเอาเงินจากครัวเหล่านั้น

ครั้นจุลศักราช ๑๐๗๓ (พ.ศ. ๒๒๕๒ ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๔
ขุนหลวงท่ายสระ) ประชาชนชาวนครกาลจำบากนาคบุรีศรีเกิดวิวาตภัยมางและคบพากัน
ตั้งชุมนุมประพาศเป็นโจรผู้ร้ายกำเริบทวีขึ้น จนราษฎรซึ่งตั้งอยู่ในความสุจริตพากันเดือดร้อน
พระครูโพนเสม็ดคิดว่ากล่าวห้ามปรามโดยทางธรรม ก็หาเป็นการสงบเรียบร้อยสมประสงค์ไม่
ครั้นจะใช้อำนาจปราบปรามเอาตามอาญาจารีก็เกรงว่าจะผิดวินัยสมณเพศ จึงดำริเห็นว่า
เจ้าหน่อกษัตริย์ซึ่งให้ตั้งอยู่ตำบลวังพันลำน้ำโสมสนุก มีความเจริญวัยประกอบด้วยเกียรติยศ
เกียรติคุณพอจะเป็นผู้ระงับปราบปรามและปกครองบ้านเมืองได้ จึงให้แสนท้าวพระยาลาวไป
อัญเชิญเจ้าหน่อกษัตริย์ กับมารดามายังนครกาลจำบากนาคบุรีศรี

ครั้นจุลศักราช ๑๐๗๕ (พ.ศ. ๒๒๕๖) พระครูโพนเสม็ดพร้อมด้วยแสนท้าว
พระยาลาวจัดตั้งพิชัยเจ้าหน่อกษัตริย์ ขึ้นเป็นเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ครองนครกาล-
จำบากนาคบุรีศรี แล้วเปลี่ยนนามเมืองว่านครจำปาศักดิ์นครบุรีศรี แล้ว^(๑)ตำแหน่งเจ้านาย
แสนท้าวพระยาลาวเต็มตามตำแหน่งอย่างกรุงศรีสัตนาคณหุต^(๒) (เวียงจันทน์) และตั้งอัครา
เก็บเงินส่วยแก่ชายที่มีบุตรชาย ๑๐ เก็บแต่พ่อตา ๑ บุตรชาย ๑ ถ้ามี ๕ เก็บเฉพาะพ่อตา
๑ กำหนดคนละ ๑ ลาด และข้าวเปลือกหนักคนละร้อยชั่ง^(๓) แล้วเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ สร้าง
อารามขึ้นในเมืองวัดหนึ่ง ให้ชื่อว่าวัดหลวงใหม่ อาราธนาพระครูโพนเสม็ดกับพระสงฆ์
อันคับ มาอยู่ณวัดหลวงใหม่นั้น เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ มีบุตรชาย ๓ คน ชื่อเจ้าไชยกุมาร ๑
เจ้าธรรมเทโว ๑ เจ้าสุริโย ๑ และเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ มีศุภอักษรแต่งให้แสนท้าวพระยาลาว
คุมบรรณาการไปขอธิดาเจ้าเขมรเมืองบันทายเพ็ชรมาเป็นชายา มีบุตรอีกคนหนึ่งชื่อ เจ้า
โพธิสาร แล้วเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ ให้จาร^(๔)หาคเป็นนายอำเภอรักษาบ้านคอนโขง ซึ่งเป็น
เกาะอยู่ในลำแม่น้ำโขง (คือที่เรียกว่าเมืองสีทันดรบัดนี้) ให้ท้าวสุทเป็นพระไชยเชษฐารักษา

(๑) แล้วตำแหน่ง คือ ตั้งตำแหน่ง

(๒) คือ ตำแหน่งต่าง ๆ ได้แก่ เจ้านายแสนท้าวพระยา เสนาขวา เสนาซ้าย ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน
ตำแหน่งจตุสดมภ์ กรมอาสาหกเหล่า สีเท้าข้าง ตำรวจ มหาดเล็ก ชาวที่ กรมแสง

(๓) ข้าวเวลานั้นหนักร้อยชั่งต่อบาท ลาดนั้นทำด้วยทองแดงบ้าง ทองเหลืองบ้างทองขาวบ้าง รูป
คล้ายเรือชะล่า แต่หัวแหลมท้ายแหลม ขนาดยาว ๓, ๔, ๕ นิ้ว ใช้เป็นอัคราสิบหกอันต่อบาทของเงินพดด้วงลาว
ที่เรียกว่าเงินเบ็งแปลหน้าหนักสามสลึงเฟื้อง เงินพดด้วงไทยนั้นเรียกว่าเงินเบ็งแก้ว เพราะหนักเต็มบาท

(๔) จาร คือ อาจารย์

อำเภอบ้านหางโคปากน้ำเซกอง ซึ่งอยู่ฝั่งโขงตะวันออก (คือเมืองเชียงแตง) ให้จารแก้ว^(๑) เป็นนายอำเภอรักษาบ้านทง (ภายหลังเรียกบ้านเมืองทงคือเมืองสุวรรณภูมิ) ให้จันสุริยวงศ์ เป็นอำเภอรักษาบ้านโพนสิม เมืองตะโปน เมืองพิน เมืองนอง ให้นายมั่นบัวเดิมของนางแพง เป็นหลวงเอกรักษาอำเภอบ้านโพน (ภายหลังเรียกว่าเมืองมั่นคือเมืองสาละวันเดี๋ยวนั้น) ให้นายพรหมเป็นชาบุตรโคต รักษาอำเภอบ้านแก้วอาเขิมซึ่งมีเจดีย์อยู่ที่นั่นลาวเรียกว่าธาตูก้าเดาทัก ภายหลังเรียกว่าเมืองคำทองหลวง (คือเมืองคำทองใหญ่บัดนี้) ให้จารโสมรักษาบ้านทุ่งอ้อกระบือ (คือเมืองอ้อบัดนี้) เป็นท่าเลเมืองร้างมาก่อนเรียกว่าเมืองโครก เมืองซุงคือซองและพะเนียดเพราะแต่ก่อนพวกเวียงจันทน์แซกคล้อง และฝีกช้างเถื่อนที่นั่น ให้ท้าวหลวงบุตรพระสะงุมเป็นขุนนักเฒ่ารักษาอำเภอโขงเจียง^(๒) เขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ในเวลานั้นมีว่า ทิศเหนือตั้งแต่อย่างสามต้น อันสามขวาย หลักทอค ยอดยาง^(๓) ทิศตะวันออกถึงแนวภูเขาบรรทัดต่อแดนญวน ทิศใต้เวลานั้นยังไม่ปรากฏ ทิศตะวันตกต่อเขตแขวงเมืองพิมายฟากลำนํ้ากระยง

จุลศักราช ๑๐๘๒ (พ.ศ. ๒๒๖๓) พระครูโพนเสม็ดอาพาธเป็นโรคชรา ถึงมรณภาพอายุ ๙๐ ปี เจ้าสร้อยศรีสมุทร ฯ ได้จัดการฃาปนกิจเสร็จแล้ว สร้างพระเจดีย์ที่ตรงหอไว้ศพ ๓ องค์ กับสร้างพระเจดีย์องค์ใหญ่ ณ ที่ปลงศพองค์หนึ่งลาวเรียกว่าธาตูกู้่น ภายหลังได้สร้างวิหารขึ้น ณ ที่นั้นจึงได้ปรากฏนามว่าวัดธาตูกู้่นมาจนบัดนี้ แล้วเจ้าสร้อยศรีสมุทร ฯ ให้เจ้าโพธิสารบุตร ไปเป็นเจ้าเมืองควบคุมคนเขมรอยู่ ณ บ้านทุ่งบัวศรียกบ้านทุ่งบัวศรีเป็นเมืองศรีจำบัง คือตำบลที่ตั้งอยู่ฝั่งลำนํ้าใต้เมืองเซลาภาในบัดนี้ และได้ตกลงกับเมืองเขมรบนเขตแดนเป็นเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ในทิศใต้ตั้งแต่ริมลำนํ้าโขงฝั่งตะวันตกปากคลองน้ำจะหลีกไปตามปลายคลอง ถึงลำนํ้าเสน ต่อแดนเมืองสะทม^(๔) กำพงสวาย ฝั่งน้ำโขงตะวันออกแต่บ่งขลาไปถึงลำนํ้าปากคลองสบา

(๑) จารแก้ว บางแห่งเรียก “เจ้าแก้ว” ก็มี “เจ้าแก้วมงคล” ก็มี ท่านผู้นี้เป็นราชันต์ดาของพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งนครเวียงจันทน์และเป็นบุตรเขยของเจ้านครน่าน

(๒) โขงเจียง คือ โขลงเจียง เจียงภาษาส่วยแปลว่า ช้าง โขลงเจียงจึงได้แก่ โขลงช้างนั่นเอง (ปัจจุบันคืออำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี)

(๓) ยอดยาง คือ ต้นน้ำยาง หรือน้ำยัง ก็เรียก

(๔) บางแห่งเขียนว่า “เมืองสทง”

จุลศักราช ๑๐๘๖ (พ.ศ. ๒๒๖๗) พรานทั้งพรานเทืองเข้าบ้านสมบ็อยนายอน (คือที่เป็นเมืองสะพาคบักัน) ได้พระแก้วผลึกมา^(๑) แต่เข้าใจว่าเป็นรูปมนุษย์จึงให้บุตรเล่น พระกรรมลืไปข้างหนึ่ง ครั้นความทราบถึงเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ จึงจัดให้แสนท้าวพระยาลาว ไปเชิญพระแก้วผลึกแห่มาประดิษฐานไว้ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

จุลศักราช ๑๐๘๗ (พ.ศ. ๒๒๖๘) เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ บ่วย จึงให้เจ้าไชยกุมาร ผู้บุตรว่าการบ้านเมืองแทน แล้วออกจำศีลอยู่

จุลศักราช ๑๐๘๘ (พ.ศ. ๒๒๖๙) เจ้าองค์หล่อซึ่งหนีไปตั้งเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ ณ เมืองญวนนั้น ครั้นได้กำลังมากขึ้นก็ยกมาจับพระยาเมืองแสนฆ่าเสีย แล้วขึ้นครองเมือง ศรีสัตนาคนหุดต่อไป

จุลศักราช ๑๐๘๙ (พ.ศ. ๒๒๗๐ ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ พิราลัย อายุได้ ๕๐ ปี^(๒) เจ้าไชยกุมารบุตรได้ ครองเมืองต่อไป เจ้าไชยกุมารได้ตั้งให้เจ้าธรรมเทโวผู้น้องเป็นเจ้าอุปราช และเปลี่ยนธรรมเนียมเก็บส่วยเป็นใหม่หนักคนละ ๑ บาท แก่ชายฉกรรจ์ที่มีภรรยาแล้ว

จุลศักราช ๑๑๒๐ (พ.ศ. ๒๓๐๑ ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ กับ ที่ ๔ ต่อกัน) เจ้าไชยกุมารกับเจ้าอุปราชธรรมเทโววิวาทกัน เจ้าอุปราชคบคิดกับศรีธาดุ บุตรจารหวดผู้รักษาอำเภอคอนโขงส่งสมผู้คนได้มาก แล้วยกมาเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าไชยกุมารมิได้คิดต่อสู้ จึงหนีไปอยู่คอนมคแดง ซึ่งตั้งอยู่ในลำน้ำมูล^(๓) แขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ (บักันเป็นแขวงเมืองอุบลฯ) เจ้าอุปราชจึงเข้ารักษาเมืองนครจำปาศักดิ์อยู่ ครั้นทราบว่าเจ้าไชยกุมารหนีไปตั้งอยู่คอนมคแดง ก็เกณฑ์กำลังจะยกไปจับไล่เพื่อให้ไปพ้นเขตแขวงเมืองจำปาศักดิ์ ฝ่ายมารดาจึงห้ามเจ้าอุปราชไว้และว่ากล่าวให้คืนดีกับเจ้าไชยกุมาร เจ้าอุปราชจึงแต่งให้แสนท้าวพระยาลาว ไปอัญเชิญเจ้าไชยกุมารกลับมา ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม

(๑) คือ พระพุทธบุษยรัตน์ (ตุตธานานพระพุทธบุษยรัตน์)

(๒) ครองเมืองได้ ๒๕ ปี

(๓) เดิมเขียนว่า "ลำน้ำมูน"

จุลศักราช ๑๑๒๓ (พ.ศ. ๒๓๐๔ ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาที่๓ พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ คือเจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี) เวลานั้นพระยาช้างเผือกแตกโรงออกจากกรุง ไปอยู่ในป่าคองทางตะวันตกเมืองนครจำปาศักดิ์ จึงโปรดให้สองพี่น้อง (ซึ่งผู้จกพงศาวดารเล่มนี้เข้าใจว่า คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ครั้งยังดำรงพระยศเป็นหลวงยกบัตรเมืองราชบุรี กับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมหาสุรสิงหนาท แต่ครั้งยังดำรงพระยศเป็นนายสุจินดา) กับพวกกรมช้างคุมไพร่พลเที่ยวติดตามพระยาช้างเผือกไปทางแขวงเมืองพิมายแล้วเลยไปถึงคองทางฟากลำนํ้ามูลช้างใต้จึงได้ข่าวพระยาช้างเผือกจากพวกเขมรช่วยอยู่ป่าคองคือ ตากะจะ^(๑) เชียงชั้น^(๒) ซึ่งตั้งอยู่บ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกล่าควนใหญ่ ตาคะ^(๓) บ้านดงยาง (หรือเรียกโคกอัดจะ) เชียงปุม^(๔) บ้านโคกเมืองพี่เชียงสี^(๕) (หรือตาพ่อควาน) บ้านกุดหวาย (หรือบ้านเมืองเตาตามชื่อเชียงสีเมื่อเป็นหลวงศรีนครเตา) เป็นผู้นำสองพี่น้องติดตามพระยาช้างเผือกได้มา

เขมรช่วยป่าคองทั้ง ๕ คน ที่ช่วยในการติดตามช้างเผือกคราวนี้พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ทรงโปรดพระราชทานความชอบ แต่งตั้งให้

- (๑) ตากะจะ เป็นหลวงแก้วสุวรรณ
- (๒) เชียงชั้น เป็นหลวงปราบ
- (๓) ตาคะ หรือเชียงพะเป็นหลวงเพชร
- (๔) เชียงปุม เป็นหลวงศรีสุนทรภักดี ภายหลังยกมาอยู่ ณ ตำบลคุปะทายสมัน
- (๕) เชียงสี เป็นหลวงศรีนครเตา

ทั้งหมดเป็นนายกองเขมรช่วยป่าคองในตำบลบ้านที่ตนอยู่นั้น ทำราชการขึ้นกับเมืองพิมาย ต่อมาภายหลัง นายกองเขมรช่วยทั้ง ๕ คน ได้นำของส่งไปส่ง ณ กรุงศรีอยุธยา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงแก้วสุวรรณ (ตากะจะ) เป็นพระไกรภักดีศรีนครลาควนเจ้าเมือง ยกบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมดงล่าควน เป็นเมืองขุขันธ์ (ปัจจุบันยุบเป็นอำเภอขึ้นจังหวัดศรีสะเกษ) ให้หลวงเพชร (เชียงพะ) เป็นพระสังฆะบุรีศรีนครอัดจะเจ้าเมือง ยกบ้านโคกอัดจะหรือบ้านดงยาง เป็นเมืองสังฆะหรือสังขะ (ปัจจุบันยุบเป็นอำเภอ ขึ้นจังหวัดสุรินทร์) ให้หลวงสุรินทรภักดี (เชียงปุม) เป็นพระสุรินทรภักดีศรีณรงค์ จางวางเจ้าเมือง ตั้งบ้านคุปะทายสมัน เป็นเมืองปะทายสมัน (คือจังหวัดสุรินทร์) และให้หลวงศรีนครเตา (เชียงสี) เป็นพระศรีนครเตาเจ้าเมือง ยกบ้านกุดหวายเป็นเมืองรัตนบุรีขึ้นกับเมืองพิมาย (ปัจจุบัน คือ เมืองรัตนบุรี ยุบเป็นอำเภอขึ้นจังหวัดสุรินทร์)

จุลศักราช ๑๑๒๕ (พ.ศ. ๒๓๑๐) เจ้าองค์หล่อผู้ครองเมืองศรีสัตนาคณหุต
 พิราลัยไม่มีบุตร แสนท้าวพระยาลาวและนายวอนนายตาจึงพร้อมกันเชิญกุมารสองคน (นาม
 ไม่ปรากฏ) ซึ่งเป็นเชอวงศ์ผู้ครองเมืองศรีสัตนาคณหุตคนเก่า (ไม่ปรากฏว่าคนไหน) ซึ่ง
 ได้หนีไปอยู่กับนายวอนนายตา เมื่อเจ้าองค์หล่อยกกำลังมาจับพระยาเมืองแสนฆ่าเสียนั้น ขึ้น
 ครองเมืองศรีสัตนาคณหุตแล้วนายวอนนายตาขอเป็นที่มหาอุปราช กุมารผู้เป็นเชษฐาเห็นว่า
 นายวอนนายตาได้เป็นเชื้อเจ้า จึงตั้งให้นายวอนนายตาเป็นแต่ตำแหน่งพระเสนาบดี และตั้ง
 ให้กุมารผู้น้องเป็นมหาอุปราช พระวอพระตามีความโทมนัสจึงพากันอพยพไปสร้างเวียงอยู่
 ที่บ้านหนองบัวลำภู ให้ชื่อว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน (บัดนี้เป็นเมืองกมฺุทาไสย)
 ผู้ครองเมืองศรีสัตนาคณหุต ได้ห้ามไม่ให้พระวอพระตาตั้งเป็นเมือง ก็หาฟังไม่ จึงได้ยก
 กำลังไปตีพระวอพระตาสู้รบกันได้ประมาณ ๓ ปี พระวอพระตาเห็นจะต้านมิได้ จึงได้แต่ง
 คนไปอ่อนน้อมแก้พม่าขอกำลังไปช่วย พม่าได้แต่งให้มองละแงะเป็นแม่ทัพ ยกไปช่วย
 พระวอพระตา ฝ่ายผู้ครองเมืองศรีสัตนาคณหุตแจ้งดังนั้นจึงแต่งบรรณาการให้แสนท้าว
 พระยาลาวคุมลงมาดักกองทัพพม่าอยู่กลางทาง แล้วพุดเกลี้ยกล่อมชักชวนเอาพม่าเข้าเป็น
 พวกเดียวกันยกไปตีพระวอพระตา พระตาตายในที่รบ ยังอยู่แต่พระวอกับท้าวฝ่ายหน้าท้าว
 คำผิง ท้าวทิพยพรหมผู้เป็นบุตรพระตา กับท้าวทิตยกำบุตรพระวอจึงพาครอบครัวหนี
 อพยพลงไปพึ่งอยู่กับเจ้าไชยกุมารเมืองนครจำปาศักดิ์ ตั้งอยู่ตำบลเวียงคอนกอน (คือที่เรียก
 ว่าบ้านคูบ้านแก แขวงเมืองนครจำปาศักดิ์บัดนี้)

เจ้าอุปราชธรรมเทโวถึงแก่กรรม มีบุตรชาย ๔ คน คือเจ้าโฮ ๑ เจ้าอิน ๑
 เจ้าธรรมกิตติกา ๑ เจ้าคำสุก ๑ บุตรหญิง ๑ ชื่อนางต๋อย

จุลศักราช ๑๑๓๓ (พ.ศ. ๒๓๑๘ ระหว่างรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔
 พระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี) ผู้ครองเมืองศรีสัตนาคณหุตทราบว่าพระวอแตกหนีไปตั้งอยู่
 ตำบลคอนกอน จึงได้แต่งให้อัศษาคุมกำลังยกตามไปถึงแขวงนครจำปาศักดิ์ เจ้าไชยกุมาร
 จึงแต่งให้พระยาพลเชียงสาคุมกองทัพขึ้นไปต้านทานไว้ แล้วมีศุภอักษรถึงผู้ครองเมือง
 ศรีสัตนาคณหุตขอโทษพระวอ ผู้ครองเมืองศรีสัตนาคณหุตก็มีศุภอักษรตอบยกโทษให้โดย
 ทางไมตรี และมีคำสั่งให้อัศษาคุมกำลังกลับไปยังเมืองศรีสัตนาคณหุต

ฝ่ายเจ้าไชยกุมารคำริจะสร้างเมืองใหม่ที่ตำบลศรีสุมัง ถอยไปจากเมืองเดิมทาง
 ประมาณ ๒๐๐ เส้น พระวอรับอาสาเป็นผู้สร้างกำแพงเมือง พระมโนสาราชและพระศรี
 อักษาคเมืองโขงรับอาสาสร้างหอคำ ครั้นสร้างเสร็จแล้ว เจ้าไชยกุมารยกไปอยู่เมืองใหม่
 อยู่มาวันหนึ่งเจ้าไชยกุมารออกว่าการ ณ หอราชสิงห์หาร พร้อมด้วยเจ้านายแสนท้าวพระยา
 ลาว พระวอจึงทูลว่าที่พระวอได้สร้างกำแพงเมืองถวาย กับผู้ที่ได้สร้างหอคำถวายนั้น ใคร
 จะประเสริฐกว่ากัน เจ้าไชยกุมารตอบว่า กำแพงเมืองนั้นก็คืเป็นที่กำบัง สำหรับป้องกัน
 ศัตรูซึ่งจะมาทำร้าย แต่หอคำนั้นจะดีกว่าสักหน่อยด้วยได้เป็นที่อาศัยนั่งนอนมีความสุข
 สำราญมาก พระวอได้ฟังดังนั้นก็มีความอภัยศโทมนัส จึงพาครอบครัวอพยพหนีไปตั้งสอง
 สุมผู้คนอยู่ที่คอนมกแดงในลำน้ำมูล (ซึ่งเป็นแขวงเมืองอุบล ฯ เคียงวัน) แล้วมีใบบอก
 แต่งให้ท้าวเพี้ยพี่น้องกุมเครื่องบรรณาการมายังเมืองนครราชสีมา ให้นำขึ้นสมัคอยู่ใน
 ความปกครองของกรุงธนบุรี

ฝ่ายผู้ครองเมืองศรีสัตนาคณหุตทราบว่า พระวอมีความวิวาทบาทหมางกับเจ้า
 นครจำปาศักดิ์ ยกครอบครัวไปตั้งอยู่คอนมกแดง จึงแต่งให้พระยาสุโขกุมกองทัพไปที่
 พระวอ ๆ เห็นจะสู้มิได้จึงพาครอบครัวหนีไปตั้งอยู่ตำบลเวียงคอนกอก แล้วแต่งคนให้มา
 ขอกำลังเจ้านครจำปาศักดิ์ไปช่วย เจ้านครจำปาศักดิ์ก็หาไปช่วยไม่ กองทัพพระยาสุโขจึงยก
 ตามไปล้อมเวียงไว้ จับพระวอได้ฆ่าเสีย ท้าวทิตยกำบุตรพระวอกกับท้าวฝ่ายหน้าท้าวคำผง
 ท้าวทิตยพรหมบุตรพระตาหนีออกจากที่ล้อมได้ จึงมีใบบอกแต่งคนลงมาเมืองนครราชสีมา
 เพื่อให้บอกลงมากรุงธนบุรีขอกองทัพขึ้นไปช่วย

จุลศักราช ๑๑๔๐ (พ.ศ. ๒๓๒๑) เจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ครั้งยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก เป็น
 แม่ทัพยกไปทางบกสมทบกับกำลังเกณฑ์ของหัวเมืองตะวันออก และโปรดให้กรมพระราชวัง
 บวรสถานมงคลมหาสุรสิงหนาท แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิศณุวาราชเป็น
 แม่ทัพยกไปเมืองกัมพูชา เกณฑ์พลเมืองเขมรต่อเรือรบยกขึ้นไปตามลำน้ำโขง

ฝ่ายกองทัพพระยาสุโขทราบวาทกกองทัพกรุงยกขึ้นไปเห็นจะต้านทานมิได้ ก็ยก

ถอยกลับไปยังเมืองศรีสัตนาคานหุต กองทัพกรุงทั้งสองทัพก็ยกขึ้น ไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าไชยกุมารผู้ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ เห็นว่าจะต่อสู้กันตามไม่มีได้ จึงพากองบริวารอพยพหนีไปตั้งอยู่ที่เกาะไชย กองทัพกรุงตามไปจับเจ้าไชยกุมารได้แล้วก็เลยยกไปตีเมืองนครพนม และเมืองหนองคาย (บางทีจะเป็นเมืองไชยบุรี) ได้แล้วยกเลยไปล้อมเมืองศรีสัตนาคานหุตไว้ ผู้ครองเมืองศรีสัตนาคานหุตต่อสู้กันตามไม่ได้ก็แตกหนีไปทางเมืองคำก๊ก กองทัพกรุงยกเข้าเมืองศรีสัตนาคานหุตได้แล้ว จึงตั้งให้พระยาสุโขเป็นผู้รั้งเมืองศรีสัตนาคานหุต และจัดราชการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วเชิญพระแก้วมรกตหนึ่ง พระบางหนึ่ง ซึ่งอยู่ในเมืองศรีสัตนาคานหุตกับกุมท้าวเจ้าไชยกุมารยกกองทัพกลับมายังกรุงธนบุรี เจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้เจ้าไชยกุมารกลับไปครองเมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นเมืองประเทศราชขึ้นกับประเทศไทยแต่นั้นมา

เจ้าสุริโยราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ถึงแก่กรรม มีบุตรชายชื่อเจ้าหมาน้อย ๑ แล้วท้าวคำผงบุตรพระตาไปไต่ถามกลุ่มบุตรเจ้าอุปราชธรรมเทโวเป็นภรรยา เจ้าไชยกุมารเห็นว่าท้าวคำผงมาเกี่ยวเป็นชายและเป็นผู้มีครอบครัวว่ามีไพร่มากร จึงตั้งให้ท้าวคำผงเป็นพระประทุมสุรราชนายกองใหญ่ ควบคุมครอบครัวตัวเลขตั้งอยู่บ้านเวียงคอนกองแขวงนครจำปาศักดิ์ (คือตำบลที่เรียกว่าบ้านคูบ้านแถบนี้)

จุลศักราช ๑๑๔๒ (พ.ศ. ๒๓๒๓) เจ้าโอบุสอุปราชธรรมเทโวผู้เป็นเจ้าเมือง และเจ้าอินอุปฮาดผู้้องเมืองอัตตะบือ (คือเมืองอัตตะบือ) กระทำการก่อกวนขึ้นแห่งราษฎรได้ความเดือดร้อน เจ้านครจำปาศักดิ์ (ไชยกุมาร) ทราบจึงให้เจ้าเชษฐ เจ้าบุหลานคุมกำลังไปถามตัวเจ้าโอบุส เจ้าอิน ๆ รู้ตัวหนีไป แต่เจ้าอินนั้นหนีเข้าไปบอกพระศอพระปฏิมากรอยู่ เจ้าเชษฐจึงให้จับตัวเจ้าโอบุสออกมา แล้วให้เอาเชือกหนึ่งรัดคอเจ้าโอบุสถึงแก่กรรม เจ้าโอบุสบุตรชายสองคน ชื่อเจ้านากหนึ่ง เจ้าสุขหนึ่ง

จุลศักราช ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕ ระหว่างรัชกาลพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ได้ทรงทราบว่ามีเมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองอัตตะบือเกิดวิวาทฆ่าฟันกัน จึงโปรดให้ข้าหลวงขึ้นไปคุมเอาท้าวเจ้านครจำปาศักดิ์ (ไชยกุมาร) กับเจ้าเชษฐเจ้านุและเจ้าหมาน้อยลงมากรุงเทพฯ

ถึงกลางทาง เจ้านครจำปาศักดิ์ (ไชยกุมาร) บ่วยจึงโปรดให้กลับไปรักษาตัวอยู่ยังเมืองนครจำปาศักดิ์ ข้าหลวงก็คุมเอาแต่ตัวเจ้าเชษฐ เจ้าหนู เจ้าหมาน้อยลงมากรุงเทพฯ ฯ

จุลศักราช ๑๑๕๓ (พ.ศ. ๒๓๓๔) อ้ายเชียงแก้วซึ่งอยู่ตำบลเขาโองผิงน้ำลำน้ำโขงตะวันออกแขวงเมืองโขง แสดงว่าตนเป็นคนมีวิชาคุณมีผู้คนนับถือมาก และอ้ายเชียงแก้วรู้ข่าวว่า เจ้านครจำปาศักดิ์ (ไชยกุมาร) บ่วยหนักเห็นเป็นโอกาสอันดี จึงคิดการเป็นขบถยกกำลังมาล้อมเมืองนครจำปาศักดิ์ไว้

ฝ่ายเจ้านครจำปาศักดิ์ (ไชยกุมาร) ทราบดังนั้น ก็ตกใจโรคกำเริบขึ้นเลยถึงแก่พิราลัยอายุได้ ๘๑ ปี^(๑) มีบุตรชายชื่อเจ้าหน่อเมือง ๑ บุตรหญิงชื่อเจ้าบ่อมหัวขวากุมารี ๑ เจ้าท่อนแก้ว ๑ แลกองทัพอ้ายเชียงแก้วก็เข้าตีเมืองนครจำปาศักดิ์ได้ ครั้นความทราบถึงกรุงเทพฯ ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)^(๒) แต่เมื่อครั้งยังเป็นพระพรหมยกบัตร ยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามอ้ายเชียงแก้ว และจัดการการเมืองนครจำปาศักดิ์ แต่กองทัพยกขึ้นไปยังมีทันถึง

ฝ่ายพระประทุมสุรราช (คำผง)^(๓) นายกองใหญ่บ้านเวียงคอนกอนซึ่งย้ายไปตั้งอยู่บ้านห้วยแจระแม (คือตำบลที่อยู่ริมเมืองอุบล ฯ เดียวนี้) กับท้าวฝ่ายหน้าบุตรพระตาซึ่งไปตั้งอยู่บ้านสิงหา (คือเป็นเมืองยโสธรเดี๋ยวนี้) จึงพากันยกกำลังไปตีอ้ายเชียงแก้ว ฯ ยกกำลังออกต่อสู้ ณ ที่แก่งตะนะ (อยู่ในลำน้ำมูลแขวงเมืองพิบูลมังสาหารเดี๋ยวนี้) กองทัพอ้ายเชียงแก้วแตกหนี ท้าวฝ่ายหน้าจับตัวอ้ายเชียงแก้วได้ให้ฆ่าเสีย แล้วพอกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน) ยกขึ้นไปถึงก็พากันไปจัดการการเมืองนครจำปาศักดิ์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ท้าวฝ่ายหน้าเป็นเจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศาเจ้านครจำปาศักดิ์ และโปรดให้เจ้าเชษฐเจ้าหนูขึ้นไปช่วยราชการอยู่ด้วยเจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศาจึงได้ย้ายเมืองขึ้นไปตั้งอยู่ทางเหนือ (คือที่เรียกว่าเมืองเก่ากันแก่งเดี๋ยวนี้) จุลศักราช ๑๑๖๗ (พ.ศ. ๒๓๔๘) เจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศา ขอดังบ้านนายอนเป็นเมือง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ขนานนามว่าเมืองสะพาด

(๑) รวมเวลาเป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ ๕๓ ปี

(๒) เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน อินทรกำแหง)

(๓) พระประทุมสุรราช (คำผง) คนนี้เป็นบุตรพระตา

(อยู่ฝั่งลำน้ำโขงตะวันออก) ทั้งพระศรีอภัยราชบุตรจางหวกเจ้าเมืองโขง (สีทันดร) เป็นเจ้าเมืองขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์

จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) (ระหว่างรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) พระยาเคโซ (เม็ง) เจ้าเมืองกำพงสวาย (เขมร) กับนักปรังผู้เป็นน้องชายมีความวิวาทกันกับนักพระอภัยราชา (นักองจัน) เจ้ากรุงกำพูประเทศ พระยาเคโซกับนักปรังจึงอพยพครอบครัวเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ ณ แขวงเมืองโขง (สีทันดร) เมืองนครจำปาศักดิ์มีบอกเข้ามากรุงเทพฯ ๖ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาภราโหมราชเสนาคุมกำลังขึ้นไปซัดกาทพิรบครัวเขมรอยู่ ณ ท่าหม้ออ้อม ครัวพระยาเคโซ ได้มาตั้งอยู่ ณ บ้านลงปลา ครัวนักปรังตั้งอยู่บ้านเวนซ้อง (เมืองเซล้าเกา) จึงมีเขมรแซกปนอยู่ในเมืองโขงตั้งแต่นั้นมา

จุลศักราช ๑๑๗๓ (พ.ศ. ๒๓๕๔) เจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศา (ท้าวผ้ายหน้า) เจ้านครจำปาศักดิ์พิราลัย^(๑) มีบุตรชายชื่อเจ้าบุตร ๑ บุตรหญิง ๓ ชื่อนางแคง ๑ นายไทย ๑ นางก้อนแก้ว ๑ แสนท้าวพระยาลาวมีโบบอกมากรุงเทพฯ ๖ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาภราโหมราชเสนา เป็นข้าหลวงเชิญตรากับหีบศิลาหน้าเพลิงเครื่องไทยทาน ซึ่งพระราชทานในการศพเจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศา กับสัญญาบัตร ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้เจ้าบุตรเจ้าหน่อเมืองหลานเจ้านครจำปาศักดิ์ (ไชยกุมาร) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์นั้นขึ้นไปตั้งนครจำปาศักดิ์ได้ ๓ วัน เจ้านครจำปาศักดิ์ (นุ) ก็พิราลัย พระยาภราโหมราชเสนา^(๒) จึงพร้อมด้วยท้าวพระยาลาวจัดการปลงศพเจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศาเสร็จแล้ว บุตรเจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศา กับแสนท้าวพระยาลาวได้ก่อเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ ณ วัดเหนือ ซึ่งอยู่ในเมืองเก่าคันแกง (คำลาวเรียกว่าธาตุหลวงเดมาจนบัดนี้)

จุลศักราช ๑๑๗๔ (พ.ศ. ๒๓๕๕) พระยาภราโหมราชเสนาจัดวาชการเมืองนครจำปาศักดิ์เรียบร้อยแล้ว จึงได้เชิญพระแก้วมรกตซึ่งเจ้าสร้อยศรีสมุทร ๖ ประคิษฐานไว้ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์นั้น นำกลับลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ ๖ (พระแก้วมรกตองค์นี้หน้าคักกว้าง ๔ นิ้วกึ่ง สูง ๑๒ นิ้วเศษ ซึ่งปรากฏพระนามในปีคัจุบันนี้ว่าพระพุทธบุษยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย)

(๑) รวมเวลาได้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ๒๑ ปี

(๒) พระยาภราโหมราชเสนา (ทองอิน สิ้นสุข)

จุลศักราช ๑๑๗๕ (พ.ศ. ๒๓๕๖) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหมาน้อย บุตรเจ้าราชวงศ์ (สุริโย) หลานเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯ เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ให้เจ้าธรรมกิตติกา บุตรเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เป็นเจ้าอุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์ ภายหลังเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) กับเจ้าอุปราช (ธรรมกิตติกา) มีความวิวาทบาดหมางคุมกันลงมาเฝ้าทูลละออง ธุลีพระบาท จึงโปรดเกล้าฯ ให้แยกเจ้าอุปราชอยู่เสีย ณ กรุงฯ ให้เจ้านครจำปาศักดิ์ กลับไปครองเมืองนครจำปาศักดิ์

จุลศักราช ๑๑๗๙ (พ.ศ. ๒๓๖๐) มีภิกษุอลัชชีรูปหนึ่งชื่อสาอยู่บ้านหลุบเลาเตาปูน แขวงเมืองสารบุรี ได้มาพักอยู่เขาเกียดโขงฝั่งลำน้ำโขงตะวันออก แขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ อ้ายสมิสาแสดงตนว่าเป็นคนมีวิชาและมีฤทธาภาพต่าง ๆ เป็นต้นว่าเอาแว่นแก้วมาส่องแดด ให้ติดเชื้อเป็นไฟขึ้น แล้วบอกว่าเรียกไฟฟ้าได้ และสามารถที่จะเรียกให้ไฟนั้นมาเผาบ้าน เมืองให้ไหม้วินาศไปสิ้นก็ได้ คนในเขตแขวงเหล่านั้นมีพวกฆ่าเป็นต้นซึ่งประกอบไปด้วย ความโง่เขลา ครั้นเมื่อเห็นอ้ายสมิสาแสดงวิชาเช่นนั้นก็เห็นเป็นอัศจรรย์ ต่างมีความกลัวเกรง ก็พากันมีความนิยมนัดเชื่อถือเข้าเป็นพวกอ้ายสมิสาเป็นอันมาก อ้ายสมิสามิใจกำเริบจึงคิด ขบถยกเป็นกระบวนทัพเที่ยวติดตามตำบลบ้านใหญ่น้อยไปจนถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านคร จำปาศักดิ์ (หมาน้อย) ทราบดังนั้นก็ตกใจมิทันที่จะเตรียมตัว จึงอพยพครอบครัวหนีเข้า ป่าไปอ้ายสาเกียดโขงก็ยกเข้าเมืองนครจำปาศักดิ์ได้ เทียวเก็บริบเอาทรัพย์สินสิ่งของต่าง ๆ แล้ว เอาไฟจุดเผาเมืองนครจำปาศักดิ์ ขณะนั้นเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน) กำลังเที่ยวปราบ ข่าพวกเสม็ดกัญชาและข่าประไรนบประไรต่างอยู่ ณ แขวงเมืองโขง (สีทันดร) ครั้นทราบ ว่าอ้ายสาเกียดโขงคิดการเป็นขบถขึ้นเช่นนั้น จึงมิไบบอกลงมากรุงฯ แล้วเจ้านายพระ- ยานครราชสีมา กับพระศรีอัครราชโพธิสาราชเมืองโขง จึงเกณฑ์กำลังยกไปตีอ้ายสาเกียดโขง แยกหนีไปตั้งอยู่ ณ เขายาปู แขวงเมืองอัตตะปือ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ (บ่อม)^(๑) กับพระสรลำแดง คุมกองทัพยกขึ้นไปตามจับอ้ายสาเกียดโขง อ้ายสาเกียดโขงก็หนีต่อไปหาได้ตัวไม่ พระยา มหาอำมาตย์ พระสรลำแดงจึงคุมเอาตัวเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) ลงมาถึงกรุงฯ แล้ว เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) ถึงแก่พิราลัย มีบุตรชาย ๖ คน ชื่อ เจ้าอุ่น ๑ เจ้า

(๑) พระยามหาอำมาตย์ (บ่อม) ต้นสกุลอมตยกุล

นุค ๑ เจ้าแสง ๑ เจ้าบุญ ๑ เจ้าจุ่น ๑ เจ้าจู่ ๑

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าอนุเวียงจันทน์ยกกำลังเที่ยวตามจับอ้ายสาเกียดโง้ง ฝ่ายกองเจ้าราชบุตร (โย่) บุตรเจ้าอนุเวียงจันทน์จับตัวอ้ายสาเกียดโง้งได้ส่งลงมากรุงเทพฯ ฯ

จุลศักราช ๑๑๘๓ (พ.ศ. ๒๓๖๔) จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าราชบุตร (โย่) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ และให้เจ้าคำบ่อมเมืองเวียงจันทน์เป็นเจ้าอุปราช เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย่) ไปอยู่เมืองนครจำปาศักดิ์แล้วเกณฑ์ไพร่พลชุดคินพูนขึ้นเป็นกำแพงเมือง และก่อสร้างกำแพงวัง แลสร้างหอพระแก้วไว้ สำหรับเจ้านายแสนท้าวพระยาลาวถือน้ำตามธรรมเนียมแล้วเปลี่ยนธรรมเนียมเก็บส่วยแก่ชายฉกรรจ์ที่มีภรรยาแล้ว เป็นไหมหรือป่านหรือผลเร็วคนหนึ่งหนักชั่งห้าตำลึง ส่วนข้าวเปลือกคงเก็บตามเดิม

จุลศักราช ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๖๙ ระหว่างรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ฝ่ายเจ้าอนุบาลผู้ครองเมืองเวียงจันทน์ และเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย่) บุตรผู้ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ เห็นว่ามีเขตต์แขวงและกำลังผู้คนมากขึ้น ก็มีความกำเริบคิดการเป็นขบถขึ้น เจ้าอนุจึงแต่งตั้งเจ้าอุปราช (ศรีถ่าน) กับเจ้าราชวงศ์เมืองเวียงจันทน์ และเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย่) คุมกองทัพตีเมืองรายทางเข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลมูลเคงแห่งหนึ่งที่บ้านส้มบ้อยแห่งหนึ่ง ที่ทุ่งมนแห่งหนึ่ง ที่ค่ายน้ำคำแห่งหนึ่ง ที่บกหวานแห่งหนึ่ง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคล^(๑) เป็นทัพหลวงเจ้าพระยาบดินทร์เดชา^(๒) แต่เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีเป็นทัพหน้ายกขึ้นไปปราบปรามครั้นกองทัพกรุงยกขึ้นไปถึงแขวงเมืองนครราชสีมา ก็พบกับกองทัพเจ้าราชวงศ์เวียงจันทน์ได้สู้รบกันเป็นสามารถ กองทัพเจ้าราชวงศ์แตกถอยไปค่ายมูลเคง กองทัพกรุงก็ยกตามไปตีค่ายมูลเคงแตกแล้วยกไปตีค่ายส้มบ้อย ค่ายทุ่งมน และค่ายน้ำคำ แยกกระจัดกระจายไปทุก ๆ ค่าย จนถึงปะทะกับกองทัพเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย่) ขณะนั้นพวกครัวลาวเขมรที่เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย่) ให้กวาดส่งไปไว้ยังเมืองนครจำปาศักดิ์นั้น ครั้นทราบว่ากองทัพกรุงยกขึ้นไปก็พากันจุดเผาบ้านเรือนในเมืองนครจำปาศักดิ์ขึ้น ไฟรบ้านพลเมืองก็พากัน

(๑) กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ

(๒) เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

แตกตื่นเป็นอลหม่าน กองทัพเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) ก็แตกหนีข้ามแม่น้ำโขงไป แต่เจ้าอุปราช (คำบ่อม) เมืองนครจำปาศักดิ์หนีไปตายอยู่กลางป่า กองทัพเจ้าอุปราชและเจ้าราชวงศ์เวียงจันทน์ก็แตกหนีไปตั้งรวบรวมอยู่ที่ตำบลบกวาน เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงยกกองทัพตามไปตั้งอยู่เมืองโยธธรรพักผ่อนไพร่พล และจัดเกณฑ์หัวเมืองต่าง ๆ มาเข้ากองทัพ แล้วให้เจ้าสุขบุตรเจ้าโอเมืองอัตปือยกกำลังกองหนึ่งไปติดตามจับเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) ณ ฟากโขงตะวันออก และให้เจ้านากพี่เจ้าสุขคุมกำลังมาสมทบกองทัพพร้อมแล้ว เจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ยกไปตีกองทัพเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์เวียงจันทน์ซึ่งตั้งอยู่ตำบลบกวานนั้น และมีเสียงกล่าวกันว่าวันหนึ่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีได้ขี่ม้าไปกับนายทัพนายกอง เพื่อเที่ยวตรวจหาชัยภูมิที่ตั้งค่าย ครั้นถึงที่ลยวแห่งหนึ่ง พอพบเจ้าราชวงศ์ขี่ม้ามากับนายทหารสองสามคนจนหน้าม้าชนกันโดยยังมีทัน เจ้าพระยาราชสุภาวดีไม่รู้จักเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชวงศ์เอาหอกแทงเจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ หลบปลายหอกพลาดตกถูกสี่ข้าง ๆ ซ้ายตกม้าลง นายทัพนายกองที่ตามไปรู้จักตัวเจ้าราชวงศ์ และได้ต่อสู้ป้องกันเจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ ขึ้นมาได้แล้วก็ช่วยกันต่อรบกับเจ้าราชวงศ์ ๆ น้อยกว่าก็หนีไปทางฝั่งแม่น้ำโขง แล้วเจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ยกกองทัพไปตีทัพเจ้าอุปราชเวียงจันทน์แตกในวันนั้น แล้วก็ยกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์แตก และจับเจ้าอนุได้จึงเข้าตั้งพักกองทัพอยู่ในเมืองเวียงจันทน์ ฝ่ายเจ้าสุขตามไปจับเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) ได้ที่ปลายลำน้ำคลองบางเวียงฟากลำน้ำโขงตะวันออก คุมมาส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ หยุดพักไพร่พลจัดราชการหัวเมืองลาวตะวันออกฝ่ายเหนือทั้งปวงเรียบร้อยแล้ว ให้คุมเอาตัวเจ้าอนุเวียงจันทน์ เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) ยกกองทัพกลับลงมากรุงเทพฯ ฯ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีเป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ให้เจ้าสุขเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ให้เจ้านากเป็นเจ้าอุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์ ให้ตั้งเงินส่วยปีละร้อยชั่ง กำหนดให้เก็บแก่ชายฉกรรจ์คนละสี่บาทสลึง ถ้าชราพิการคนละสองบาทสลึง (เศษสลึงนี้คือเป็นค่าเผา) และให้เมืองนครจำปาศักดิ์จัดเครื่องบรรณาการลงมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ณ กรุงเทพฯ ฯ กำหนดสามปีครั้งหนึ่ง

จุลศักราช ๑๑๙๙ (พ.ศ. ๒๓๘๐) เกิดเพลิงไหม้ในเมืองนครจำปาศักดิ์ บ้านเรือนเจ้านายแสนท้าวพระยาลาว เสียไปด้วยเพลิงครั้งนั้นเป็นอันมาก (เจ้านครจำปาศักดิ์) (ฮุย) จึงได้พาไพร่บ้านพลเมืองอพยพจากเมืองเก่าคันแกง ย้ายลงมาตั้งเมืองอยู่ที่ตำบลเมืองหินรอก (จึงได้เรียกว่าเมืองเก่าหินรอกมาจนบัดนี้)

จุลศักราช ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) พิราลัย อายุได้ ๖๓ ปี มีบุตรชาย ๗ คน ชื่อเจ้าโสม ๑ เจ้าอิน ๑ เจ้าคำใหญ่ ๑ เจ้าคำสุก ๑ เจ้าคำสุข ๑ เจ้าน้อย ๑ เจ้าพรหม ๑ บุตรหญิง ๗ คน ชื่อเจ้าพิมพ์ ๑ เจ้าเข็ม ๑ เจ้าทุม ๑ เจ้าคำสิง ๑ เจ้าไช ๑ เจ้าคำแพง ๑ เจ้าดวงจันทร์ ๑ รวม ๑๔ คน พร้อมกันจัดการปลงศพแล้วก่อเจดีย์บรรจุพระอัฐิไว้ที่วัดไชยเมืองเก่าหินรอก (คำลาวเรียกว่าธาตุเจ้าย่าข่มอมจำปาศักดิ์ฮุยปรากฏอยู่จนบัดนี้)

จุลศักราช ๑๒๐๓ (พ.ศ. ๒๓๘๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอุปราช (นาก) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ให้เจ้าเสือบุตรเจ้าอินหลานเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) เป็นเจ้าอุปราช เจ้าแสนเป็นเจ้าราชวงศ์ เจ้าสาเป็นเจ้าราชบุตร ทั้งสองคนนี้เป็นบุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาก)

จุลศักราช ๑๒๑๒ (พ.ศ. ๒๓๙๓) เจ้าเมืองบัวกับเจ้าเมืองเดชอุดมเกิดวิวาทเรื่องเขตต์แดนที่ติดต่อกันว่ากล่าวไม่ตกลงกัน เจ้านครจำปาศักดิ์ (นาก) กับพระศรีสุระเจ้าเมืองเดชอุดม จึงได้พากันลงมา ณ กรุงเทพฯ ขอให้กระทรวงมหาดไทย ตัดสินเรื่องวิวาทเขตต์แดนเป็นการตกลงกัน แล้วเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาก) บ่วยเป็นอหิวาตกโรค พิราลัยอยู่ ณ กรุงเทพฯ อายุได้ ๗๖ ปี^(๑) มีบุตรชาย ๖ คน ชื่อเจ้าราชวงศ์ (แสน) ๑ เจ้าราชบุตร (สา) ๑ เจ้าโพธิสาร (หมี) ๑ เจ้าอินทชิต (บุตร) ๑ เจ้าสิงคำ ๑ เจ้าน้อย ๑ บุตรหญิง ๔ คน ชื่อดวงจันทร์ ๑ เจ้าอิม ๑ เจ้าเจียง ๑ เจ้าเข็ม ๑ รวม ๑๐ คน ในระหว่างนั้นยังมีได้โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์

จุลศักราช ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔ ระหว่างรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภุมเบศร์เป็นข้าหลวงขึ้นไปจัดราชการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

(๑) รวมเวลาเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ๙ ปี

จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๕๕) เจ้าอุปราช (เสื่อ) เมืองนครจำปาศักดิ์ป่วยถึงแก่กรรม หลวงอนุรักษภูเบศร์จึงพาตัวเจ้าบัวบุตรเจ้านุ กับเจ้าราชวงศ์ (เสน) เจ้าโพธิสาร (หมี่) เจ้าแสงคุมเครื่องยศและเงินส่วยเมืองนครจำปาศักดิ์ลงมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ณ กรุงเทพ ฯ

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเจ้าบัวเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ แต่ยังหาได้ทันรับพระราชทานสัญญาบัตรไม่ เจ้าบัวป่วยพิราลัยอยู่ ณ บ้านช่างแสงกรุงเทพ ฯ เจ้าราชวงศ์ (เสน) กับเจ้าแสงต่างกราบบังคมทูลพระกรุณาขอเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ และต่างกล่าวโทษซึ่งกันและกันอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงอนุรักษภูเบศร์กับหลวงเสนีพิทักษ์ เป็นข้าหลวงขึ้นไปตามสมัครและจักราการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

จุลศักราช ๑๒๑๕ (พ.ศ. ๒๓๕๖) เจ้าท้าวพระยาลาวเมืองนครจำปาศักดิ์ มีใบบอกกล่าวโทษหลวงอนุรักษภูเบศร์ หลวงเสนีพิทักษ์ว่า ทำการข่มขู่ลงเอาเงินราษฎร จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราให้หลวงอนุรักษภูเบศร์ หลวงเสนีพิทักษ์กลับลงมากรุงเทพ ฯ แล้วให้นำตัวเจ้าคำใหญ่บุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เจ้าจุกบุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพ ฯ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พระวัชรินทรารักษ์พระมหาวิจิฉัยเป็นข้าหลวงพาเจ้าคำใหญ่ เจ้าจุก กลับไปจักราการบ้านเมือง ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ พระวัชรินทรารักษ์ป่วยถึงแก่กรรมอยู่เมืองนครจำปาศักดิ์ พระมหาวิจิฉัยจึงพาเจ้าคำใหญ่ เจ้าจุก กลับลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพ ฯ

ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๘ (พ.ศ. ๒๓๕๙) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าคำใหญ่บุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้ายุติธรรมธรเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้าจุกเป็นอุปราช เจ้าหมี่บุตรเจ้าราชบุตร (เกต) เป็นเจ้าราชวงศ์ เจ้าอินทขิตบุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (นาก) เป็นเจ้าราชบุตร เจ้าสุริย (บั้ง) น้องเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้าศรีสุราช กลับไปรักษาราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ และโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนธรรมเนียมกำหนด ให้จัดเครื่องราชบรรณาการลงมาทูลเกล้า ฯ ถวาย ณ กรุงเทพ ฯ ปีละครั้งทุกปี

จุลศักราช ๑๒๒๐ (พ.ศ. ๒๔๐๑) เจ้านครจำปาศักดิ์ (คำใหญ่) พิราลัย อายุ

๒๘ ปี^(๑) มีบุตรหญิง ๒ คน ชื่อเจ้าคำผิว ๑ เจ้ามาตา ๑ ไปรคเกล้า ฯ ให้เจ้าอุปราช (จ) บังคับบัญชาการเมืองต่อไป

จุลศักราช ๑๒๒๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕) เจ้าอุปราช (จ) ผู้บังคับบัญชาการเมือง นครจำปาศักดิ์ไม่ถูกกับแสนท้าวพระยาลาว มีผู้ทำเรื่องราวกล่าวโทษเจ้าอุปราช (จ) จึงทรงพระกรุณาไปรคเกล้า ฯ ให้ท้าวเจ้าอุปราช (จ) ลงมาแก้คดีที่กรุงเทพฯ ฯ และโปรดให้มีตราถึงเจ้าพระยามรราช (แก้ว) เมื่อยังเป็นพระยาตำแหน่งสงคราม เจ้าเมืองนครราชสีมา ซึ่งตั้งกองสกัดอยู่ ณ เมืองยโสธรนั้น ให้เลือกหาบุตรหลานเจ้านครจำปาศักดิ์เก่า ซึ่งสมควร จะได้รับตำแหน่งเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ต่อไป พระยาตำแหน่งสงครามจึงมีใบบอกลงมา ณ กรุงเทพฯ ฯ ขอเจ้าคำสุกบุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮย) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์

จุลศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) ทรงพระกรุณาไปรคเกล้า ฯ ให้เจ้าคำสุก เป็นเจ้ายุทธธรรมธราชเจ้านครจำปาศักดิ์ ระหว่างนั้นเจ้าอุปราช (จ) บัวยถึงแก่กรรมอยู่ ณ บ้านข้างแสงกรุงเทพฯ ฯ ไปรคเกล้า ฯ ให้เจ้าแสงบุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าหน่อคำบุตรเจ้าเสื่อหลานเจ้านุเวียงจันทน์เป็นเจ้าราชวงศ์

จุลศักราช ๑๒๒๖ (พ.ศ. ๒๔๐๗) เจ้ายุทธธรรมธราชเจ้านครจำปาศักดิ์ (คำสุก)^(๒) ได้ย้ายครอบครัวจากเมืองเก่าหินรอก ไปตั้งอยู่ที่ตำบลระหว่างโพนบกกับวัดละคริมแม่น้ำโขงฝั่งตะวันตก เป็นเมืองนครจำปาศักดิ์ซึ่งคงปรากฏมาจนบัดนี้^(๓)

วันอาทิตย์ แรม ๔ ค่ำเดือน ๑๒ ศักราช ๑๒๒๕ (พ.ศ. ๒๔๐๖) พระพรหมราชวงษา (กุดอง) เจ้าเมืองอุบลถึงแก่กรรม ยังมีใต้อไปรคเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็นเจ้าเมืองมีแต่อุปฮาด ราชวงศ์ราชบุตร ท้าวเพี้ยกรมการช่วยกันรักษาราชการบ้านเมือง อยู่มาจนจุลศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๐๘) จึงทรงพระกรุณาไปรคเกล้า ฯ ตั้งเจ้าหน่อคำหลานเจ้า

(๑) รวมเวลาเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ๓ ปี

(๒) เจ้ายุทธธรรมธราช (คำสุก) เป็นต้นสกุล ณ จำปาศักดิ์

(๓) ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ฉบับหม่อมอมรวงศ์วิจิตรเรียบเรียง พิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๗๐ มีฉบับอยู่เพียงเท่านี้ ต่อไปเป็นเรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์กันถ้วนและเรียบเรียงเพิ่มเติมตามที่ปรากฏเป็นหลักฐานในหนังสืออื่น ๆ เช่นพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔ เป็นต้น

อนุเวียงจันทน์ ซึ่งขณะนั้นเป็นเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ ให้ไปเป็นตำแหน่ง เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ เจ้าเมืองอุบลราชธานี ส่วนตำแหน่งเจ้าราชวงศ์เมืองจำปาศักดิ์นั้นโปรดเกล้าให้ ฯ เจ้าพิมพ์พิสาร (บัวระพันธ์) บุตรเจ้านุด หลานเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) รับตำแหน่งเป็นเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์

ในปีนี้มี กอมมันกอง ลากรองเคียว ฝรั่งเศส มาเที่ยวตรวจตามลำแม่น้ำโขงและได้แวะยังเมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย

นับแต่ตั้งพระพรหมราชวงษา (กุดอง) ไปเป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีแล้ว ตำแหน่งเจ้าอุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์ว่างอยู่จนถึง จุลศักราช ๑๒๓๒ (พ.ศ. ๒๔๑๓) โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เจ้าราชวงศ์ (บัวระพันธ์) เป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าจุ่น บุตรเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ ฝ่ายเจ้าราชบุตร (อินทนิล) มีความผิดส่งมากรุงเทพฯ ฯ โปรดเกล้าให้ถอดเสียแล้วเอาตัวจำไว้ โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เจ้าศรีสุราช(*) (พันธ์) บุตรเจ้าอุปราช (เสือ) เป็นเจ้าราชบุตร

จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) เจ้าอุปราชบัวระพันธ์ เมืองนครจำปาศักดิ์ ถึงแก่กรรมยังมีผู้ใดรับตำแหน่งไม่ จนปีชวดสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) เจ้าอุทิศธรรมธ เจ้านครจำปาศักดิ์ จึงแต่งตั้งเจ้าราชบุตร (พันธ์) เจ้าธรรมนุเรศ และเสนาท้าวพระยาคุมขันไม้ทองเงิน เครื่องราชบรรณาการและเงินส่งมาทูลเกล้าถวายกับ ได้มีบอกกราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งเจ้าราชบุตร (พันธ์) เป็นตำแหน่งเจ้าอุปราช เจ้าธรรมนุเรศ เป็นเจ้าราชบุตร

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เจ้าราชบุตร (พันธ์) บุตรเจ้าอุปราช (เสือ) เป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าธรรมนุเรศ บุตรเจ้าอินทร์ หลานเจ้านครจำปาศักดิ์ (ฮุย) เป็นเจ้าราชบุตร

จุลศักราช ๑๒๔๙ ปีมะแมจัตวาศก (พ.ศ. ๒๔๒๙) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งข้าหลวงขึ้นไปจัดราชการปกครองหัว

(*) เจ้าศรีสุราช (พันธ์) บุตรเจ้าอุปราช (เสือ) นี้ มีนามเดิมเรียกต่างกันเป็น "คำพันธ์" บ้าง "บัวพันธ์" บ้าง

เมืองกะวันออกให้พระยาศรีสิงหเทพ (หฺรฺน) (๑) เป็นหัวหน้าข้าหลวงพร้อมข้าราชการและ
 ข้าหลวงรองหลายนายออกไปตั้งสำนักว่าราชการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์

จุลศักราช ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖) พระยาศรีสิงหเทพ (หฺรฺน) กลับจากเมือง
 นครจำปาศักดิ์มากรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี
 แล้วกลับออกไปเป็นข้าหลวงรักษาราชการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม

จุลศักราช ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗) ฝรั่งเศสได้ประเทศเขมรอยู่ในความปกครอง
 แล้วนักองค้วัดคามมีหนังสือถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองสีทันดร เมืองแสนปาง เมืองเชียง-
 แดง เมืองเซลาภา เมืองมโนไพรว่านักองค้วัดคา จยกกองทัพไปรบกับฝรั่งเศสในเดือน
 ยี่สิบ ถ้าครอบครัวนักองค้วัดคาซึ่งตั้งอยู่ ณ บ้านเสียมโบกเป็นอันตรายนครใด นักองค้วัด
 วัตคาจะเอาโทษแก่เจ้าเมืองกรมการ เสมอเป็นขบถต่อกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจุล-
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราออกไปยังหัวเมืองฝ่ายตะวันออกว่า ซึ่งนักองค้วัด
 วัตคามมีหนังสือมายังเมืองในพระราชอาณาเขต โดยแอบอ้างอำนาจกรุงเทพฯ ทั้งนี้ก็
 ประสงค์จะให้เจ้าเมือง กรมการมีความยำเกรงเชื่อด้วยฟังคำนักองค้วัดคา ดูเป็นที่ว่านักองค้วัด
 วัตคาหาได้มีความผิดต่อกรุงเทพฯ ไม่ และเจ้าเมืองกรมการจะได้ไม่จับกุมทำอันตรายแก่
 นักองค้วัดคาตามที่ได้มีทราส่งมาแต่ก่อน และทั้งจะได้เกลี้ยกล่อมคนได้ง่าย เพราะฉะนั้นอย่า
 ให้เจ้าเมืองกรมการคนใดเชื่อฟังเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดมีฟังจะเอาโทษ

จุลศักราช ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๙) ฝรั่งเศสขอตั้งกงสุลที่หลวงพระบาง และ
 ส่ง ม. ปาวีไปประจำ และในปีรุ่งขึ้นจุลศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) พวกฮ่อกำเริบที่
 หลวงพระบาง ไทยส่งกองทัพมีเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ในสมัยเมื่อยังเป็น
 เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นแม่ทัพไปปราบ ฝรั่งเศสได้เข้ายึดครอง แคว้นสิบสองจุไทยโดยอ้างว่า
 จะช่วยปราบปรามฮ่อที่เข้ามาในพระราชอาณาเขต แต่แล้วก็ไม่ยอมถอนทหารออกไป

จุลศักราช ๑๒๕๒ (พ.ศ. ๒๔๓๓) มีสารตรา โปรดเกล้าฯ ให้บัณฑิตข้าหลวง
 เป็น ๔ กอง คือ

(๑) พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หฺรฺน ศรีเพ็ญ)

ข้าหลวงนครจำปาศักดิ์ บังคับราชการหัวเมืองใหญ่ ๑๑ เมือง เมืองชั้น ๒๑ เมือง รวมเรียกหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี บังคับเมืองใหญ่ ๑๒ เมือง เมืองเล็ก ๒๙ เมือง รวมเรียกว่าหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ

ข้าหลวงเมืองหนองคาย บังคับราชการหัวเมืองใหญ่ ๑๖ เมือง เมืองชั้น ๓๖ เมือง รวมเรียกว่าหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ

ข้าหลวงเมืองนครราชสีมา บังคับเมืองใหญ่ ๓ เมือง เมืองชั้น ๑๒ เมือง รวมเรียกหัวเมืองลาวกลาง

ลรัตนโกสินทรศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าหัวเมืองในพระราชอาณาเขตที่ได้แบ่งปันไว้โดยกำหนดแต่ปีก่อนนั้นยังหาสมควรแก่กาลสมัยไม่ ควรจะจัดข้าหลวงที่ทรงคุณวุฒิปรีชาสามารถออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขตซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศ เพื่อจะได้ปรึกษากันด้วยเรื่องผู้คนเขตแขวงแจ้งยังรัฐบาลทั้งสองฝ่าย ได้จัดราชการบ้านเมืองให้เป็นทีเรียบร้อย เพื่อรักษาทางพระราชไมตรีให้มีความเจริญยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ออกไปตั้งรักษาอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ แต่เมื่อเสด็จถึงเมืองอุบลราชธานีทรงเห็นเป็นทำเลที่เหมาะสมจึงตั้งสำนักว่าราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี และให้รวมหัวเมืองฝ่ายตะวันออก (นครจำปาศักดิ์) และหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือ (อุบลราชธานี) ที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นภาคเดียวกันเรียกว่า “หัวเมืองลาวกาว” ซึ่งมีเมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองสีทันดร เมืองสาละวัน เมืองอัตบือ เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม เมืองศรีสะเกษ เมืองอุบล เมืองยะโสธร เมืองเขมราฐ เมืองกมลาคัย เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่นช้าง เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด และเมืองมหาสารคาม รวมเมืองใหญ่ ๒๑ เมือง เมืองชั้น ๔๓ เมือง รวม ๖๔ หัวเมืองอยู่ในบังคับบัญชาข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว

พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จถึงเมืองอุบลวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๔ และในวันที่ ๓ มีนาคม เสด็จจากเมืองอุบลไปตรวจราชการ ณ นครจำปา-

ศักดิ์ ได้โปรดให้ยกเลิกธรรมเนียมเกณฑ์เลี้ยงข้าหลวง และเข้าเวรรับใช้ข้าหลวงซึ่งเป็นธรรมเนียมมาแต่ครั้งพระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) นั้นเสีย

วันที่ ๑๕ มีนาคม การสายโทรเลขแล้วเสร็จ ได้เสด็จไปทรงเปิดออฟฟิศโทรเลขระหว่างนครจำปาศักดิ์กับกรุงเทพฯ ใช้การกันได้ตั้งแต่วันนั้น

รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๑ ปีมะโรงจัตวาศก พ.ศ. ๒๔๓๕ วันที่ ๑ เมษายน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าพระยารัตนบดินทร์ สมุหนายกซึ่งมีความชราทุพพลภาพพ้นจากหน้าที่ตำแหน่งราชการกระทรวงมหาดไทย แต่คงดำรงเกียรติยศอยู่ในที่สมุหนายกตามเดิม

และโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้า้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกระทรวงธรรมการซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ย้ายมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

เดือนธันวาคม พระเจ้า้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ให้พระพิชญเทพ^(๑) ข้าหลวงนครจำปาศักดิ์ และเจ้าอุปราชนครจำปาศักดิ์ ราชวงศ์ผู้รักษาเมืองศรีทันทร ท้าวสุทธิสารผู้รักษาเมืองมูลป่าโมกข์ และหมอกวญช้าง คุมตันไม้เงินทอง เครื่องราชบรรณาการและช้างพลายเผือกของเมืองนครจำปาศักดิ์ และช้างพลายสีปลาคของเมืองสีทันดรมาถวาย ณ กรุงเทพฯ

พระพิชญเทพ และเจ้าอุปราชมาถึงกรุงเทพฯ ประจบเวลาทรงพระประชวร จึงโปรดเกล้าฯ ให้พักช้างสีปลาคไว้ที่บ่อโพงกรุงเก่า ส่วนช้างเผือกนั้นเป็นเผือกเอก ได้เอาลงแพมาขึ้นโรงสมโภชที่เกาะ (ช้างเผือก) ณ พระราชวังบางปะอิน แต่ยังไม่ทันได้ขึ้นระวางไม้ช้างนั้นล้มเสีย

พ.ศ. ๒๔๓๖ ฝรั่งเศสส่งกองทัพจากพนมเปญทางเรือขึ้นมาทำร้ายเจ้าหน้าที่ไทยตามแนวแม่น้ำโขง ช้างฝ่ายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว เมื่อทรงทราบว่าการกระทำของฝรั่งเศสแสดงเป็นอมิตรขึ้นตั้งนั้นแล้ว ทั้งไม่ยอมเจรจากันด้วยดี จึงได้โปรดให้เกณฑ์กำลังเมือง ชักดาทัพฝรั่งเศสขึ้นทุกด้าน สำหรับ

(๑) โปรดเกล้าฯ ให้พระพิชญเทพ กลับเข้ามารับราชการ ณ กรุงเทพฯ ในคราวนี้

เมืองอุบลใต้โปรดให้พระภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) กุมทหารและข้าราชการกรมการหัวเมืองออกไปประจำตามชายแดน

เวลานั้น เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) ได้ขึ้นมาช่วยราชการในข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์อยู่ที่เมืองอุบล และโปรดฯ ให้เมืองใหญ่ทุกเมืองเรียกคนพร้อมด้วยศาสตราวุธมาเตรียมไว้กับบ้านเมือง ๆ ละ ๑๐๐๐ คน เฉพาะเมืองอุบล ๒๐๐๐ คน ให้พระนิโรจนทวยรักษา เมื่อเป็นทั่วยวรกิติกา (ทูย) กับเพี้ยเมืองซ้าย (เถื่อน) กรมการเมืองอุบล คุ่มกำลังดังกล่าวพร้อมด้วยศาสตราวุธไปสมทบกองนายสุจินดา^(๑)

นายสุจินดาและนายร้อยโทพุ่มมาแต่เมืองอัครบือ คุ่มคน ๔๐๐ คน ได้รับคำสั่งไปตั้งรับอยู่ ณ หัวแก่งหัตถี ตั้งประจักษ์ค่ายฝรั่งเศสแล้วให้เจ้าราชบุตร เมืองนครจำปาศักดิ์คุ่มกำลัง ๑๐๐ คนเศษไปตั้งรักษายู่อ้ายคอนสม (หรือคอนโสม) และหัวคอนเศษ

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยา ยื่นคำขาดให้ไทยถอนทหารจากชายพระราชอาณาเขต และมอบดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงรวมทั้งเกาะต่าง ๆ ในแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส ให้ไทยเสียค่าทำขวัญและค่าปรับเป็นเงินฝรั่งเศส ๒ ล้านฟรังก์กับอีกจำนวนหนึ่งเป็นเงินไทย ๓ ล้านบาท บังคับให้รัฐบาลไทยตอบภายใน ๔๘ ชั่วโมง ไทยโต้แย้งฝรั่งเศสจึงส่งกองเรือรบมาบีบปากอ่าว ไทยจำต้องรับปฏิบัติตามที่ฝรั่งเศสยื่นคำขาดยินยอมเรียกกองทัพทุก ๆ กองกลับและลงนามในสัญญาในวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ฝรั่งเศสจึงถอนการบีบอ่าว

ผลจากสัญญาฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคมนี้ ทำให้ไทยต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดรวมทั้งแคว้นสิบสองจุไทย ซึ่งฝรั่งเศสยึดไว้แต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ นั้นด้วย

วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ มองซิเออซิมอง มองซิเออลูเว นำเรือกลไฟมาซีและฮาร์องไปแคว้นนครจำปาศักดิ์ ขึ้นหาขุนวิจิตรชลหาร (ต๋อ) แจ้งว่าจะมาเยี่ยมเจ้านครจำปาศักดิ์ ครั้นรุ่งขึ้นวันหลัง มองซิเออซิมอง และมองซิเออลูเว ได้ไปหาเจ้ายุติธรรมธรเจ้านครจำปาศักดิ์ พுகจาโดยอ่อนหวานต่าง ๆ แล้วว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะยอมให้เจ้านครจำปาศักดิ์มีอำนาจบังคับบัญชาตลอดถึงฝั่งโขงตะวันออก เจ้านครจำปาศักดิ์ตอบว่าฝั่งโขง

(๑) นายสุจินดา (เถื่อน ณ นคร) ภายหลังได้เป็นพระณรงค์วิชิต ข้าหลวงตรวจจัดการการเมืองภาคพื้นรัฐสภาโครย ภูแล่นช้าง เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ และเมืองมหาสารคาม

ตะวันออกตกเป็นของฝรั่งเศส ส่วนเจ้านครจำปาศักดิ์เป็นข้าสยามจะยอมรับบังคับมิได้ แล้วมองซิเออชิมอง มองซิเออลูเวก็ลากลับไป

วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลาง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็นข้าหลวงต่างประเทศของมณฑลลาวท้าว เปลี่ยนพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรนั้น พร้อมด้วยพระอนุรักษโยธา (นุช) ๑ หลวงจตุรงค์โยธา (เปรม) ๑ หลวงพิไชยชำนาญ ๑ หม่อมราชวงศ์ปฐมเลขานุการ ๑ ขุนเวชวิสิฐ (น้อม) แพทย์ ๑ ขุนพิไชยชาญยุทธ (โชติ) ๑ นายร้อยโท สอนทำการพลเรือน ๑ นายเลื่อนมหาดเล็ก ๑ นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์ร้อย ๑ นายร้อยโท พลัด ๑ ไปถึงเมืองอุบล

วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ให้ประชุมข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ฟังกระแสตราพระราชสีห์ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้มอบหน้าที่ราชการมณฑลลาวท้าว ถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ แลได้ทรงมอบหน้าที่ราชการถวายกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ในวันนั้น

หลังจากไทยปฏิบัติตามสัญญา ฉบับวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ แล้ว ฝรั่งเศสได้มายึดเมืองจันทบุรีเป็นประกันอยู่ประมาณ ๑๐ ปี ไทยจำต้องทำสัญญายกดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง เพื่อขอแลกเปลี่ยนอีก ๒ ฉบับคือ

ฉบับแรกลงวันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ไทยยอมยกเมืองมะโนไพร และจำปาศักดิ์ (ตรงข้ามปากเซ) ให้ฝรั่งเศส หลังจากเซ็นสัญญาแล้วฝรั่งเศสก็ยังไม่ถอนไปอีก และคงยึดจันทบุรีอยู่อีกปีเศษ ไทยจึงต้องทำสัญญาอีก คือ

สัญญาฉบับที่สอง ลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ไทยต้องยกดินแดนตรงกันข้ามกับหลวงพระบางฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส

เจ้ายุคศิธรรมธร เจ้านครจำปาศักดิ์ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. ๒๔๔๕ อายุ ๗๙ ปี เจ้าอุปราช (พันธ์) เป็นผู้รักษาราชการแทนต่อมาจนตกเป็นของฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๔๖ เจ้าอุปราชไม่พอใจอยู่กับฝรั่งเศส จึงเข้ามาทูลเรื่องราวให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรง

ทราบ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงโปรดให้เข้ามาอยู่ตามความสมัครใจ ในครั้งนั้นมี
เจ้านายจากเมืองนครจำปาศักดิ์เข้ามาอยู่ในประเทศไทยหลายองค์ เช่น เจ้าเหลื่อม เจ้าขุย
เจ้าบัว เจ้าศักดิ์ประสิทธิ์ เจ้าศักดิ์ประเสริฐ ได้สมัครเข้ารับราชการในกระทรวงมหาดไทย

เจ้าอุปราช (พันธ์)^(๑) เมื่ออพยพครอบครัวเข้ามาในรัชราภาพแล้ว จึงมิได้รับ
ราชการ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงอนุญาตให้ตั้งบ้านเรือนที่สุวรรณาวารี อำเภอ
โขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

เมืองนครจำปาศักดิ์เมื่อตกเป็นของฝรั่งเศสแล้ว เจ้าราชคณีย์ (หุย)^(๒) บุตร
เจ้ายุคิธธรรมธร (คำสุก) เป็นผู้ครองต่อมาในบังคับของฝรั่งเศส

(๑) เจ้าอุปราช (พันธ์) มีบุตรธิดา ๔ คน คือ เจ้าเหลื่อม เจ้านางจันทรรักมี เจ้านางโสฬศนาวิ
เจ้านางศรีวิไล

(๒) เจ้าราชคณีย์ (หุย) มีบุตรธิดา ๓๔ คน คือ เจ้านางบุญชู เจ้าสมบุญ เจ้าบุญอ้อม เจ้าบุญเอื้อ
เจ้าบุญอ้อม เจ้านางบุญเฮียง เจ้าบุญโสม เจ้านางบุญเฮียง เจ้าศรีโรเม เจ้านางนารี เจ้านางฉวีรำไพ
เจ้านางบุญเอม เจ้านางบุญตัน เจ้านางบุษบาหดี เจ้านางผ่องโสฬศจันทร เจ้านางบุญเนี้ย เจ้านางจิตประสงค์
เจ้าสันต์ประสิทธิ์ เจ้าศักดิ์

